

Г О Д И Ш Њ А К
ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ ГЕНОЦИДА

Издавачи

Музеј жртва геноцида, Београд
Трг Николе Пашића 11/3
тел: +381113398883
e-mail: office@muzejgenocida.rs

Спомен музеј „21. октобар”, Крагујевац
Десанкин венац бб
тел: +38134332089
e-mail: direktor@spomenpark.rs

За издаваче

др Вељко Ђурић Мишина
Славољуб Јовановић

Рецензенти

др Драган Алексић
др Момчило Диклић
др Никола Жутић

Коректура

Петар Б. Поповић

Лектура

Драгана Јовановић

Графичко уређење и штампа

Графопринт, Горњи Милановац

Тираж

250 примерака

Г О Д И Ш Њ А К ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ ГЕНОЦИДА

Београд - Крагујевац, 2016.

Реч уредника

Обележавање 75-годишњице од напада Немачке, Италије и њихових савезника на Краљевину Југославију (6. април 1941), који је окончан распадом прве јужнословенске државе а истовремено је започео грађански рат у коме су почињени злочини какве историја Балкана није забележила, и даље представља велику обавезу која подразумева разјашњења свих видова трагедије првенствено српског народа, као и припадника јеврејске, ромске, то јест циганске заједнице и осталих народа.

Издавачи *Годишњака за истраживање геноцида*, Спомен-музеј „21. октобар“ у Крагујевцу и Музеј жртава геноцида у Београду, у оквиру својих програма и могућности, доприносе објављивању нових сазнања о великом страдању и то чине и кроз текстове садржане у овом броју. Треба истакнути и чињеницу да објављујемо неколико радова младих историчара којима су то први истраживачки текстови.

Значај другог дела имена нашег часописа потврђујемо текстовима који се односе на страдање на другим просторима, изван балканских граница.

Др Вељко Ђурић Мишина
в. д. директора Музеја жртава геноцида

341.485(=163.41)(497.5)"1941"

341.485(=411.16)(497.5)"1941"

343.819.5-058.65(497.5)"1941"

COBISS.SR-ID 222571532

Душан Никодијевић, историчар - виши библиотекар
Народна библиотека Србије, Београд

ПРИЛОГ УТВРЂИВАЊУ БРОЈА ЖРТАВА СИСТЕМА ЛОГОРА ЈАСЕНОВАЦ 1941. ГОДИНЕ

Апстракт: Број жртава у Другом светском рату на простору бивше Југославије и нарочито у Независној Држави Хрватској је тема која и даље представља предмет полемика. На основу изјава сведока објављених у одабраној литератури, анализиран је и дат оквир у коме се може тражити вероватан број жртава у систему концентрационог логора Јасеновац. Истраживање је посвећено страдању заточеника од оснивања првих логора у Крапју и Брочицама, затим страдалим приликом ликвидације тих логора половином новембра, да би било завршено изношењем података о жртвама у централном логору Циглана до краја 1941. године.

Кључне речи: Други светски рат, Југославија, Независна Држава Хрватска, логори, Јасеновац, Крапје, Брочице, Циглана, број жртава, злочини

Иако је од Другог светског рата прошло више од 70 година, бројна питања о прошлости народа на простору бивше Југославије у том периоду и даље су отворена и неразјашњена. Питање броја жртава, које се наизглед чине више техничко и статистичко него историјско, једно је од оних које из бројних разлога више делује као да позива на сукоб, неголи што представља научни изазов да се сазна бар приближна истина. Ту се нарочито истиче проблематика третирања система концентрационог логора Јасеновац у Независној Држави Хрватској, где тачан број жртава вероватно никада неће моћи да буде утврђен. Разлоге томе, поред осталог, треба потражити у непостојању релевантних историјских извора, на основу којих би се то могло учинити. Усташком режиму није било у ин-

тересу да води валидну евиденцију о злочинима који су припадници тог покрета чинили, а како се приближавао крај рата, и оно што је дотле евидентирано систематски је уништавано. „Тако су уништени сви регистри, именице, картотеке, књиге о економији, као и сви службени акти, који би нам, и ако су се – према исказу свједока – водили нетачно, неуредно и несистематски, ипак могли пружити извесне податке.“¹

У складу с намером да допринесемо утврђивању што приближнијег броја жртава у систему логора Јасеновац, највише пажње смо обратили на сведочења преживелих логораша, а бројеви страдалих о којима они говоре у својим сведочењима представљају суштински предмет истраживања. Колико је познато, до сада нису објављени монографија или текст чији би предмет истраживања били искази и сећања преживелих логораша у којима они износе могуће бројеве жртава било масовних злочина које су видели, било своје процене умрлих и убијених у току периода који су провели у логору, то јест, практично нема рада у којем су на прецизан и систематичан начин обрађени злочини у систему логора Јасеновац.

У овом раду износимо истраживања само за 1941. годину из неколико разлога. Систем логора Јасеновац је формиран у августу те године, а и из до сада доступних извора не можемо утврдити ни тачан датум када су појединачни логори у том систему основани, ни када су доведени први логораша. Најтежи изазов представљали су анализа и утврђивање података о томе где су се поједини злочини догодили, пошто се из датих извора готово ни у једном случају не може недвосмислено закључити о ком логору они говоре. То се нарочито односи на логор Јасеновац I – Крапје и логор Јасеновац II – Брочице. Понекад долази до тога да су бројеви логора пермутовани, па се Крапје означава као Логор II, а Брочице као Логор I, а у неким случајевима, властитом анализом, установили смо да су се догађаји које поједини сведок смешта у један логор заправо десили у другом. У досадашњој стручној литератури често није довољно обрађана пажња на ту проблематику а подаци из појединих извора су преузимани олако и без провере, што и данас отежава истраживање. Приликом ликвидације поменута два логора, средином новембра 1941. године, почињени су бројни масовни злочини и требало је доста напора како би било установљено када су се и где тачно они догодили. Иако су прва два логора званично престала да „раде“ средином новембра, у њима је остало неколико стотина заточеника који су потом или умирали или били убијани све до краја децембра, док се истовремено у логору

1 *Zločini u logoru Jasenovac*, Zagreb 1946, str. 38.

Јасеновац III – Циглана усташки злочин нису прекидали. То се односи како на логораше који су преживели страхоте прва два логора, тако и на хиљаде грађана са територије Независне Државе Хрватске, првенствено Срба и Јевреја, који су убијани одмах по приспећу у логоре. Због свега тога сматрали смо да би било оправдано ово истраживање ограничити само на 1941. годину.

У историјској науци је прихваћена чињеница да су систем концентрационог логора Јасеновац чинили следећи логори: Јасеновац I – Крапје, Јасеновац II – Брочице, Јасеновац III – Циглана, Јасеновац IV – Кожара и Јасеновац V – Стара Градишка. Првенствено ради лакшег излагања и тумачења, у даљем тексту наводићемо их без префикса Јасеновац и без броја, дакле: Крапје, Брочице, Циглана, Кожара и Стара Градишка, док ће појам Јасеновац обухватати сам систем истоименог логора, осим када се из контекста јасно види да је реч о логору Циглана. На овом месту нећемо износити где су се логори налазили, структуру њихове управе, као ни логорнике које су усташе из редова заточеника постављале као старешине над логорашима, јер је то питање већ довољно обрађено у стручној литератури.

Поједине, добро познате личности појављивале се у тексту без некаквог посебног објашњења, осим у изнимним случајевима.

Основни извор за дата истраживања представљају сведочења преживелих логораша; познато је да су њихове изјаве бележене углавном у првим ратним и послератним данима и коришћене у извештајима о злочинима у логору Јасеновац, а неколико преживелих су своја сведочења, мање или више детаљно, образложили и у својим сећањима на логорашке дане, у ауторским књигама. У овом раду највише су коришћени збирка докумената које је приредио и објавио Антун Милетић и зборник *Сећања Јевреја на логор Јасеновац*.¹

Како бисмо у методологији рада били што прецизнији, проблематика у вези са бројем жртава сагледавана је из неколико углова. Првобитна намера је била да посебно буду обрађени логори Крапје и Брочице, али се то показало неизводљивим из разлога који су већ поменути. Превасходно смо покушали да представимо колики је био број заточеника у та два логора. Да би то било утврђено, трудили смо се да хронолошки пренесемо све релевантне податке из извора који су указивали колико је људи ту било депортовано. Како тај број стално варира и како се и у појединим изворима разликује, логично је произашло да је једини могући начин да се дође до поузданијих и прецизнијих података тај да

¹ Видети литературу наведену на крају рада.

се дају минимални и максимални број који су навођени у извесном временском пресеку. У датом табели су приказани резултати за крај августа и почетак септембра, потом за септембар, октобар и средину новембра пре ликвидације логора. Број жртава је изнет на два нивоа. У првом су процене самих логораша, а у другом су тврдње о сваком масовном злочину о којем постоје додатна сведочења. У првом случају, као гранични датум узет је 15. новембар, када је највећи број логораша пресељен у Циглану. Даље су, комбинацијом та два метода, изнети бројеви жртава које су убијене или умрле приликом ликвидације логора Крапје и Брочице. У наставку је на исти начин приказано стање у Циглани, Кожари и Старој Градишки.

Анализирали смо само она сведочења по којима се донекле бар приближно може утврдити број страдалих у масовним злочинима. Приликом те анализе издвојени су злочини по хронолошком реду, уз обраћање пажње на то да се они не поклапају, како не би био дуплиран број жртава једног те истог масовног злочина. Такође смо се трудили да, на основу исказа сведока, утврдимо доњу и горњу границу унутар којих би требало потражити тачан број жртава. Приликом изношења процене броја жртава, за горњу и доњу, максималну и минималну границу треба претпоставити да су злочини вршени континуирано свакога дана у истом обиму, како су то навели сведоци, од дана који је поменут као датум почетка злочина па до граничног датума 15. новембра, или у временском распону који наводи одређени сведок. Чињеница је да се само под том претпоставком могу утврдити апсолутна доња и горња граница.

Број логораша у Крапју и Брочицама

Релја Милановић је један од ретких сведока који износи процене колико је логораша из Госпића пребачено у Јасеновац, а одатле у Крапје и Брочице. Према његовом сведочењу 19. августа ујутру усташе су све логораше камионима пребацили на железничку станицу у Госпићу, а у самом затвору остали су редовни кажњеници, односно криминалци. Према његовој процени, било је око 2.000 логораша који су преживели пакао Госпића и Велебита – око 1.200 Срба, остало су чинили Јевреји и мањи број Хрвата. Известан број њих је директно пребачен у Јасеновац, Милановић је заједно са Миливојем Николићем, с којим је касније дао исказ Комесаријату за избеглице и пресељенике у Београду, остао у Јастребарском скупа са још 170 Срба и неодређеним бројем Јевреја.¹

¹ Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945*, Knjiga I, Beograd

Први логораши доведени су крајем августа и то у Брочице. Према изјави групе Срба из Бијељине датој Комесаријату за избеглице и пресељенике у Београду¹, у Брочицама су први логораши били Срби из Босне, већином из Бијељине, Зворника и околине. Усташе су око 950 Срба угурали у вагоне у Госпићу и они су 19. августа кренули према Јасеновцу. Сутрадан, 20. августа, стижу у Јастребарско, а следећег дана, 21. августа ујутру, на железничку станицу Јасеновац. Одатле их спроводе у логор пет километара од Јасеновца, односно у Брочице. Око два сата по подне смештају их у баракe, али их око пет сати истог дана, премештају у другу бараку, због новопристигле групе Јевреја.

Вукашин Жегарац, који је 24. септембра из Старе Градишке пребачен у Брочице, такође сведочи о првим логорашима у систему логора Јасеновац. Он тврди да је логор за Србе и Јевреје постојао „још од 22. августа 1941. године када је тамо стигла прва партија заточеника из Босне и Херцеговине, које су пребацили из Госпића. У Јасеновцу су од тада у току времена саграђена четири логора, док је пети логор био у Старој Градишки. Логор број 1 у Јасеновцу био је у селу Крапје 12 км удаљеном од Јасеновца. У почетку су тамо били само Јевреји, а доцније и Срби. Логор број 2 налази се преко жељ. пруге на почетку Лоњског поља, недалеко жељ. моста преко реке Струге, која утиче у Саву. Ту су били и Срби и Јевреји од самог почетка логора, али жицом одвојени једни од других.“² Жегарац је оставио и податак да су Јевреји били смештени у две баракe, а Срби у једну.

Симо Ђурковић наводи да је транспортован у Јасеновац преко Јастребарског у групи од око 1.000 Срба, смештених у 13 вагона са по око 80 људи. До Јастребарског од жеђи је умрло њих 12. У Госпићу је до 12. септембра било остало 120 угледнијих Срба и они су тада депортовани у Јасеновац. Транспорт са око 900 Срба стигао је у Јасеновац 21. августа и они су били први заточеници. Иако не тврди изричито да је то било у Брочицама и он помиње да су постојале три баракe у које су их сместили, те да је истог дана из Јастребарског стигао транспорт Јевреја.³

Све то у свом сведочењу потврђује и Драго Чолаковић који казује да је у Јастребарском, док су 20. августа чекали да продуже за Јасеновац, из вагона изнето 30 тела људи који су умрли од жеђи за време транспор-

1986, str. 277 (у даљем тексту: А. Милетић, *н. д.*).

1 А. Милетић, *н. д.*, стр. 240-241.

2 *Исто*, стр. 222.

3 *Исто*, стр. 310-311.

та.¹ И он тврди да је датум доласка 21. август, као и да је око 900 људи транспортовано.² У исказу износи да је истог дана доведена и група Јевреја, што се поклапа са сведочењем Јакоба Данона, који каже да је тада у Јасеновац стигло њих 600 и да су смештени у Брочице.³

За разлику од осталих сведока, Мирко Пајкић наводи да је у Јасеновац депортован из Госпића са групом од 940 Срба 18. августа.⁴ Такође постоји разлика кад је реч о броју људи који су доведени у Јасеновац у сведочењу Ђуре Медића.⁵ Он наводи да је први транспорт са око 1.500 Срба стигао из Госпића у Јасеновац 20. августа, а други сутрадан 21. августа (у њему је било 1.200 људи оба пола, од којих 400 до 450 Срба, а остало су били Хрвати и Јевреји). Србе из тог другог транспорта је јединица од 50 до 60 усташа 1. септембра одвела у Јасеновац. Медић се изјаснио као евангелиста и остаје у Јастребарском до 14. септембра када са Хрватима бива пребачен у Копривницу, али мимо тога, због чињеница које помиње, његово сведочење треба третирати као непоуздано. Вероватно се овде мешају одвојени транспорти Срба и Јевреја, који истог дана, 21. августа долазе у Јасеновац, односно Брочице, са транспортима заточеника који су из Госпића ишли у Јастребарско као пролазни логор.

Значајно одступање од свих до сада изнетих сведочења налазимо у изјави Драга Свјетличића.⁶ Он истиче да је 24. августа био у групи од 900 Срба који су у логору у Госпићу већ били везани и за које је било планирано да буду одведени на Велебит, где би били ликвидирани, али је дошло наређење да буду ослобођени. Међутим, тих 900 људи је 25. августа у четири ујутру смештено по 80 у вагоне и упућено у Јастребарско, где стижу 26. августа у осам ујутру. Сутрадан, 27. августа ујутру стижу у Јасеновац и одмах су упућени у логор II, то јест Брочице, где долазе око девет ујутру. Наређено им је да подигну бараке. Ускоро, 30. августа, долази група од 800 Јевреја, а за њиховог логорника је одређен Бруно Дијамантштајн. Свјетличић не помиње ликвидацију око 400, односно 600 српских сељака. Ово сведочење делује детаљно и поуздано, али је тешко утврдити и друге детаље у вези са осталим исказима која су, истина, ве-

1 Драго Х. Чолаковић, *Јасеновац, 21 VIII 1941–31 III 1942*, Сарајево 1948, стр. 30 (у даљем тексту: Д. Х. Чолаковић, н. д.).

2 Д. Х. Чолаковић, н. д., стр. 37.

3 *Sećanja Jevreja na logor Jasenovac*, Београд 1985, стр.18 (у даљем тексту: *Сећање Јевреја...*).

4 А. Милетић, н. д., стр. 250-251.

5 *Исто*, стр. 231.

6 *Исто*, стр. 367-368.

ома слична, али са разликом од око пет дана.

Ђорђе Милиша у ауторској књизи пише да је „у почетку, у логору II Јасеновцу, било око 1.600 заточеника, од којих 1.000 Жидова и 600 Срба. Смјештени у три бараке, двије за Жидове а једна за Србе, једни од других одвојени границом бодљикаве жице, два и пол м високе, били су удаљени 100–150 м“.¹

Може се поуздано рећи да је око 1. септембра 1941. године у Брочицама било најмање 300, а највише 1.550 Срба и између 600 и 1.000 Јевреја, дакле укупно између 900 и 2.550 људи, смештених у три бараке – две за Јевреје и једна за Србе. У претходно изнетим подацима ни су обухваћене жртве првог масовног злочина, то јест између 400 и 600 српских сељака и између 12 и 30 умрлих, односно убијених приликом транспорта од Госпића до Јасеновца. Према изнетим сведочанствима, као и према онима које ћемо даље наводити, када говоримо о логору током септембра, чини се да би најреалнији број логораша могао бити од око 500 Срба и од 600 до 800 Јевреја.

Прво сведочење о логору Крапје дао је Златко Вајлер (Weiler). На Пагу, у ували Слано боравио је од 26. јуна 1941. године све до 21. августа када је логор ликвидирао услед реокупације тзв. Друге зоне у Независној Држави Хрватској од италијанске војске. У његовој групи било је око 500 Јевреја, мушкараца, махом у доби од 20 до 35 година и велики број њих су били чланови спортског друштва „Макаби“. За време његовог боравка на том месту, доведено је још неколико група Јевреја, оба пола, и већина њих на Пагу је и ликвидирана, тако да их не можемо укључити у број жртава логора Јасеновца. За логорника је постављен Бруно Дијаманштајн, који је ту „функцију“ обављао и касније у Јасеновцу. Може се претпоставити да је његова група, која је у Крапје стигла 23. августа, бројала најмање око 500 људи. Смештени су у „три бараке на ступовима као сојенице пошто је цео терен био водоплаван, а сем те три бараке била је и зграда за смештај страже и Заповедништва“.² Иако говори да је „село Крапје на обали Саве, десетак километара удаљено од Јасеновца“, овде је, из разних разлога, реч о недоследности о чему је већ било говора у уводу. Очигледно је да се у разним изворима мешају та два логора, па се о неким догађајима, личностима, па и у описима самих логора, говори час о једном, час о другом, тако да се понекад не може са сигурношћу казати о којем логору је заправо реч. Тако Вајлер помиње

1 Ђорђе Милиша, *U mučilištu – paklu Jasenovac*, Zagreb 1945, стр. 57 (у даљем тексту: Ђ. Милиша, н. д.,).

2 *Сећања Јевреја...*, стр. 319-320.

три бараке, као што то и други помињу за Брочице, што може бити коинциденција, али то није у случај са Дијаманштајном, јер се у свим другим изворима за њега наводи да је био логорник у Брочицама. Исказ Златка Вајлера ћемо, и поред свега, сматрати сведочењем за Крапје, пошто он тај назив изричито наводи.

Јакоб Данон напомиње да је осам дана по депортовању у Брочице (дакле 29. августа), пребачен у групи од 300 Јевреја у Крапје, где остаје до половине октобра, када је одведен у Јасеновац – Циглану. Прву ноћ у логору по доласку у Крапје група од 300 Јевреја, у којој је био и Јакоб Данон, преспавала је на отвореном, „јер су се бараке тек постављале“. Следећих дана су стално пристизали нови затвореници, углавном Јевреји.¹

Говорећи о првим логорима и првим заточеницима у Независној Држави Хрватској, Ђорђе Милиша помиње 1.200 Јевреја, углавном интелектуалаца, који су прошли пут од логора Данице код Копривнице, преко Госпића и Сланог на Пагу, да би на крају у Логор I Крапје стигла њих трећина – дакле око 400.²

Из првих сведочења о логору Крапје, може се извући закључак да је тамо око 1. септембра било најмање око 300, а највише око 500 људи и то углавном Јевреја. Логор је засигурно основан у последњој декади августа, али је тачан датум непознат. Сведочење Вајлера по том питању је непоуздано и чини се да у овом случају пре треба веровати Данону, те се стога може закључити да је логор основан најкасније 29. августа.

Први поузданији подаци о броју логораша добијени су на основу сведочења о догађајима током септембра.

Стево Симић је у Јастребарско стигао 21. августа у транспорту групе Срба из Госпића. Неколико дана касније, 1. септембра, група која је по њему бројала 185 Срба је депортована у Јасеновац, а истог дана је доведено и неколико стотина Јевреја. Даље, наводи да је прву ноћ између 1. и 2. септембра 180 Срба провело затворено у два затворена теретна вагона, а неколико стотина Јевреја у посебним вагонима. Сви они су ујутру смештени „у логор, који је подигнут на једној ливади удаљеној 2 и пол км, западно од жељ. станице у Јасеновцу“. Тамо је већ било неколико стотина Срба који су депортовани директно из Госпића, па су Срби били смештени у једну, а Јевреји у другу бараку.³

По свој прилици у истој групи са Симићем био је и Реља Милано-

1 Исто, стр. 18-19.

2 Ђ. Милиша, *н. д.*, стр. 56-57.

3 А. Милетић, *н. д.*, стр. 214-215.

вић, који каже да је у Брочице стигао 2. септембра изјутра у групи од 170 Срба из Јастребарског. Према Милановићевим речима, у бараци је било 500 људи (при томе мисли, вероватно, само на Србе).¹

У сведочењу Симе Ђурковића постоји посредан податак да је у Јасеновац, у Брочице, 12. септембра доведено око 120 угледнијих Срба који су до тада били у Јастребарском после транспортовања из Госпића. Чолаковић помиње да је почетком септембра стигла нова група Јевреја и Срба из Јастребарског.²

Адолф Фридрих сведочи да је био у транспорту Јевреја који је кренуо из Загреба 10. септембра и у току ноћи стигао у Јасеновац, преспавали су у вагонима. Сутрадан су, како каже, кренули „у дугој поворци, праћени усташама, нас око 740 према логору, који је удаљен од те станице према Новској око 6 км.“³, што би требало да значи да су стигли у Брочице. Ту су затекли три бараке у којима је „било врло мало људи, свега око 30 и то већином кухара, неколико писара и злогласни логорник Дијамантштајн“, да би око пола један приметили „у даљини поворку, која је лагано ишла, као змија, све ближе нама према логору. Била је то колона од којих 1000 људи, биједних сапатника Јасеновачког логора смрти.“⁴ Како наводи, тада (11. септембар) било их је око 1.700, док на другом месту каже да их је било око 1.800 и то у три бараке у којима су засебно били заточени Јевреји, Срби и Хрвати.

Јаков Кабиљо ухапшен је у Загребу 19. септембра и са још неколико стотина људи већ следећег дана доведен у Јасеновац. По хапшењу био је спроведен до Превоја–Завртнице на периферији Загреба. Важно је напоменути, како и сам Кабиљо истиче, да је с тог места већ раније био одведен велики број људи у Јасеновац. У својим сећањима он помиње колону од 1.000 људи који иду на дизање насипа уз реке Лоњу и Струг⁵. Сведочи и да су логораши били смештени у три бараке од по 600 људи (значи 1.800)⁶, као да су у две били смештени само Јевреји. „Сваки дан су долазили нови заточеници из свих крајева НДХ“, наглашава Кабиљо.

Нешто пре Кабиља, у Јасеновац стиже и Егон Бергер. Он је ухапшен крајем августа у Загребу и, после неколико дана проведених у затвору, доведен је у већ помињану Завртницу, у магацин фабрике „Криста-

1 *Исто*, стр. 277.

2 Д. Х. Чолаковић, *н. д.*, стр. 44.

3 *Сећања Јевреја..*, стр. 28.

4 *Исто*, стр. 30-31.

5 *Исто*, стр. 84.

6 *Исто*, стр. 86.

лум“, где је већ било 63 затвореника. Дана 10. септембра група заточеника је укрцана у вагон, да би следећег дана њих 40 стигао у Јасеновац, одакле су сви одмах спроведени у шуму, тј. Брочице. Бергер потврђује сведочења других заточеника о постојању три бараке, две за Јевреје, у којима је било око 700 њих, и једну за око 600 Срба. Важно је напоменути, како он наводи да су Јевреји које помиње доведени са Пага, три дана пре његове групе, дакле 8. септембра. Према томе, по речима Бергера, 11. септембра било је укупно око 1.300 логораша у Брочицама.¹

Вукашин Жегарац сведочи да је 24. септембра, када је стигао у Брочице, било највише 1.400 логораша, али није познато да ли се тај број односи само на Србе или на све логораше, пошто он Јевреје не спомиње.²

Драго Чолаковић говори о новим групама логораша, који су вероватно стигли крајем септембра и почетком октобра: 12–15 заточеника из Славонског Брода и Нове Градишке, као и 70 Срба сељака из бијељинског среза.³

Према документима који је објавио Антун Милетић, у Јасеновац је, током септембра, упућено 268 особа, од којих седам жена, 199 Јевреја, 12 Срба и 50 „комуниста“. ⁴ Није прецизирано на који се тачно логор ти подаци односе.

На основу изнетих сведочанстава намеће се закључак да је током септембра у Брочицама свакодневно било заточено између 1.300 и 1.800 особа, а како треба имати у виду високу смртност која је завладала међу логорашима, процењује се да и поред пристизања нових заточеника, њихов број био око 1.800 особа. Тешко је у том периоду утврдити тачан национални састав заточеника, али су Јевреји по свој прилици чинили између половине и две трећине укупног броја логораша, а остало су били Срби уз неколицину Хрвата.

О Крапју и Брочицама постоји и нејасно сведочанство Алберта Маистра. Он је изјаву свом адвокату у Сарајеву дао у октобру 1945. године: ухапшен је у Сарајеву у ноћи од 25. на 26. септембар, а у Јасеновац стиже 27. септембра, заједно са још 600 сарајевских Јевреја. На почетку изјаве Маистро описује логор Крапје, наводећи да је ту затекао људе доведене „из Госпића, Сланог и других привремених логора, који су ухап-

1 Egon Berger, *44 mjeseca u Jasenovcu*, Zagreb 1966, str. 7-10 (у даљем тексту: А. Бергер, *н. д.*).

2 А. Милетић, *н. д.*, стр. 223.

3 Д. Х. Чолаковић, *н. д.*, стр. 52-53.

4 А. Милетић, *н. д.*, стр. 80-83.

шени одмах иза окупације Југославије а још нису били ликвидирани до аугуста исте године.... Надаље, ту је била скоро читава група Јевреја, која је преко Крушчице код Травника била доведена у Јасеновац.¹ Касније наводи да је ухапшен у другој половини октобра у Сарајеву и да је у групи од 500 сарајевских Јевреја депортован крајем октобра у Брочице. И овај сведок помиње три бараке (две за Јевреје и једна за Србе), али је значајно и то, да је према његовим речима, тада, крајем октобра, у свакој тој бараци било највише 400 лежачева, док је у њима боравило више од 1.300 заточеника², односно више од 3.900 у целом логору.

У групи од око 500 или 600 сарајевских Јевреја који су крајем октобра стигли у Јасеновац, налазио се и Леон Коен, што се посредно намеће као закључак пошто су и Маестро и Коен боравили у истим затворима у Сарајеву и помињу групу Хрвата (Коен конкретно наводи Србе православце и Хрвате комунисте), у којој је био 70-годишњи др Ото Гавранчић, председник хрватског „Сокола“, кога су усташе, предвођене Љубом Милошем, тукле све док ускоро није био ликвидан. То се све дешавало првог дана након што су преспавали у демолираној православној цркви у Јасеновцу. Коен сведочи да су после претреса спроведени у Логор II на Лоњском пољу, то јест Брочице. Значајан је и податак да Коен говори о две бараке предвиђене да приме 250 до 300 заточеника, а у њима је било по 1.500 и више. Одатле можемо закључити да је у Брочицама крајем октобра било око 3.000 логораша.³

Мирко Першен преноси казивање Ивана Чинчурка, загребачког комунисте, који је са још 50 својих другова крајем септембра спроведен у Јасеновац. После 15 дана чекања да за њих буде изграђена посебна барака, пребачен је у Крапје, где је боравило у том часу око 1.000 логораша, већином Јевреја, Хрвата – комуниста и Срба смештених у пет барака.⁴

1 Сећања Јевреја..., стр. 117.

2 Исто, стр. 121.

3 Сећања Јевреја..., стр. 140.

4 Mirko Peršen, *Ustaški logori*, Zagreb 1990, str. 130 (у даљем тексту: М. Першен, н. д.). Осим наведенога, на стр. 131, Першен преноси и да се у Архиву Хрватске у грађи о оптужници против Анте Павелића и Андрије Артуковића налази „Попис интернираних и убијених Жидова у логори Јасеновац“ који је Јавном тужилаштву упутила Јеврејска вјероисповедна опћина у Загребу 28. августа 1951. године. У њему се налазе четири пописа: по првом је 22. октобра 1941. у Јасеновцу I Крапју било 449 Јевреја мушкараца; по другом је 24. октобра 1941. у Јасеновцу II Брочицама било 770 Јевреја мушкараца; по трећем је 21. октобра 1941. у Јасеновцу III Циглани било 216 Јевреја мушкараца; у четвртном попису су сумирана претходна три. Постоји и попис жена уби-

Како наводи Алберо Маестро, у Крапју се, крајем октобра или у новембру, 450 логораша пријавило за рад у Циглани, а по њиховом одласку остало је њих око 800, који су касније ликвидирани.¹ Може се закључити да је октобру, најкасније почетком новембра, у Крапју било најмање око 1.000, а највише око 1.250 људи.

Из документа који је објавио Антун Милетић може се закључити да је у Јасеновац током новембра послата 41 особа „које су учествовале у комунистичко-четничкој организацији у котарима Бос. Градишка и Бања Лука“, затим 26 Јевреја из Жепча, као и неодређени број људи из Двора на Уни, дакле најмање 67 људи.²

Непосредно пре ликвидација логора Крапје и Брочице, у њима је боравио највећи број заточеника. Тако Вукашин Жегарац наглашава да је у време „селидбе“, било око 3.000 логораша у Брочицама³, а према сећањима Адолфа Фридриха тада је било око 1.400 људи.⁴ Код Егона Бергера је највећи број – 3.500 логораша.⁵

О броју логораша у Крапју постоји значајно, мада не тако поуздано сведочанство Боже Шварца, с обзиром на то да је он изјаву дао 1972. године и да сам није боравио у том логору. Он је само један од тројице преживелих од око 170 јеврејских омладинаца ухапшених у Загребу већ 27. маја 1941. године. Прошао је све ужасе логора у Копривници, Госпићу и Јадовну. Са преживелима из Сланог на Пагу транспортован је преко Јастребарског у Јасеновац, крајем августа или почетком септембра. Шварц наводи податак да је у Крапју уочи ликвидације логора било око 4.000 до 5.000 заточеника, а он је тада, како каже, у Јасеновцу (не прецизира тачну локацију) радио као електричар.⁶ Због свеобухватности сматрамо да се ово сведочење може прихватити само делимично, пошто се податак о броју заточеника пред ликвидацију логора може односити и на Крапје и на Брочице, јер Шварц није био непосредни сведок већ преноси приче које је чуо од преживелих.

јених у Јасеновцу 1941, по коме је у логору, није прецизирано тачно у ком, било 346 жена, највише Јеврејки и Српкиња, као и пописи са именима 16 старица и 30 стараца који су такође убијени. Те податке нисмо користили, јер нисмо видели оригиналне пописе, а и због тога што нам и сам аутор не делује утемељено. У својој књизи „барата“ великим бројем података без одговарајуће научне апаратуре.

1 Сећања Јевреја..., стр. 118.

2 А. Милетић, *н. д.*, стр. 87-90.

3 Исто, стр. 224.

4 Сећања Јевреја..., стр. 36.

5 Е. Бергер, *н. д.*, стр. 20.

6 Сећања Јевреја..., стр. 252.

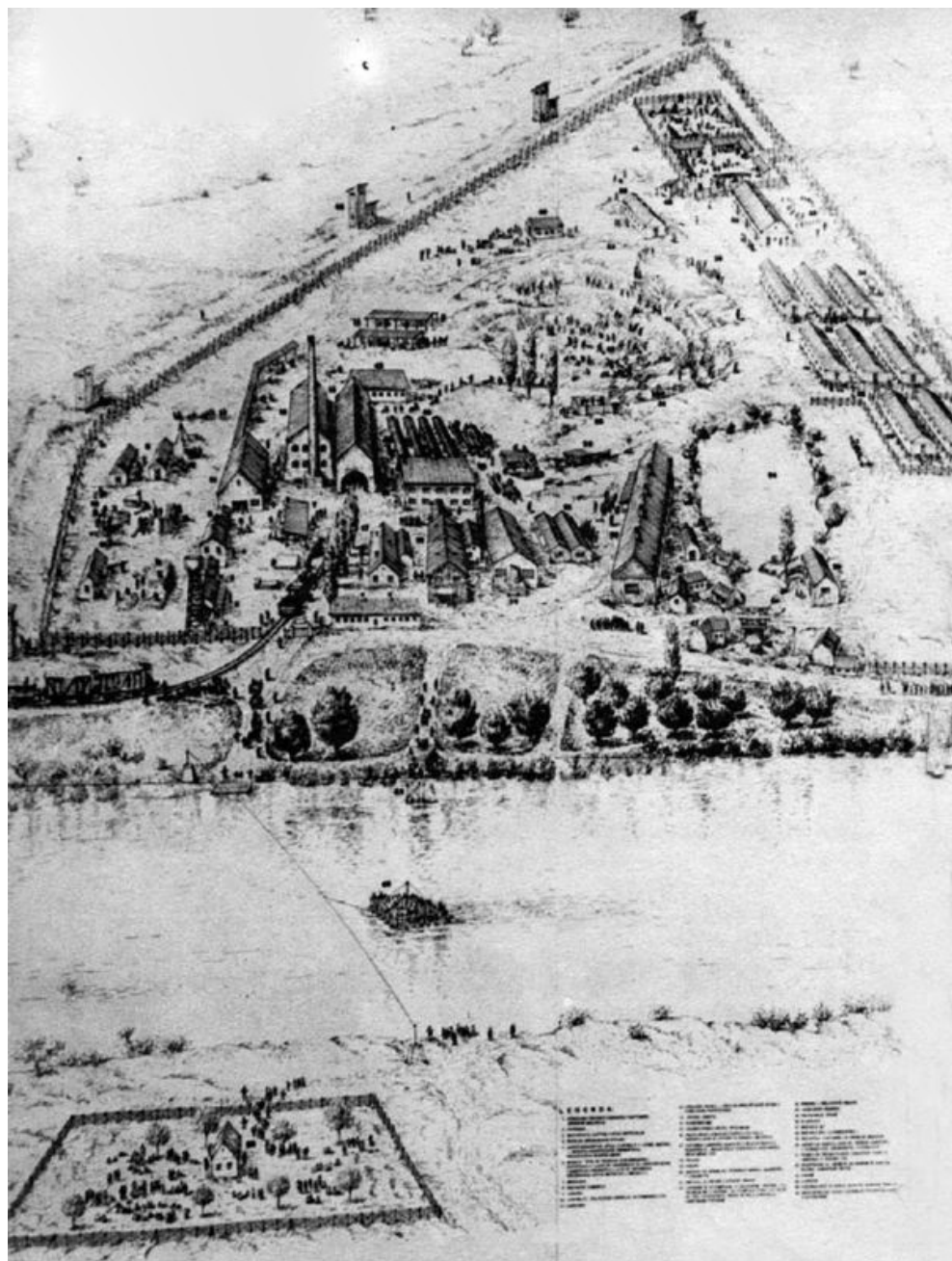
Поглавник Анте Павелић и 15-годишњи усташа Мирко Шандор, припадник 4. јасеновачке бојне

Вјекослав – Макс Лубурић,
командант логора Јасеновац

Љубо Милош, један од
усташких главара у Јасеновцу

Логор Јасеновац, 1943.

Табела 1
Број логораша у Крапју и Брочицама

Период	логор	минимум	максимум
крај августа – почетак септембра	Брочице	900	2550
крај августа – почетак септембра	Крапје	300	500
крај августа – почетак септембра	укупно	1.200	3.050
септембар	Брочице	1.300	1.800
септембар	Крапје	нема података	нема података
септембар	укупно	1.300	1.800
октобар	Брочице	3.000	3.900
октобар	Крапје	1.000	1.250
октобар	укупно	4.000	5.150
новембар – пре ликвидације	Брочице	1.400	3.500
новембар – пре ликвидације	Крапје (и Брочице)	4.000	5.000
новембар – пре ликвидације	укупно	4.000-5.400	5.000-8.500

Број умрлих и убијених у Крапју и Брочицама према процени сведока

У наставку следи анализа података које су преживели логораша износили у својим сећањима, а односе се на број убијених и умрлих заточеника на дневном нивоу. Са релативно великом сигурношћу може се тврдити да су та два логора расформирана између 14. и 16. новембра 1941. године. При изношењу резултата до којих смо дошли, имаћемо у виду временски период од првог дана који одређени сведок помиње у сећањима, закључно до 15. новембра. За логор Крапје преносимо сведочанства само Златка Вајлера и Јакоба Данона, док су остала сведочанства у вези са логором Брочице.

Већ први логораша попут Златка Вајлера (Weiler), који је, према непосредном сведочењу, боравио у Крапју, спомињу да су од самог почетка терани на изнурујући свакодневни рад. Због тога, као и због изу-

зетно лоше исхране, батинања и злостављања, дневно је – како су наводили – умирало неколико десетина логораша. Уколико претпоставимо да је дневно умирало или убијано минимално 20, а максимално 50 људи, то би за цео период од 23. августа, када је Вајлер приспео у логор, износило од 1.700 до 4.250 људи.¹

Јакоб Данон је у Крапју боравио од 29. августа до половине октобра. Он описује како је из Крапја око 500 заточеника свакодневно одлазило да подиже насип на реци Струг, а по повратку са рада обично би „задњих 5-6 из колоне задржавали и убијали на путу. Никада се нисмо комплетно враћали у логор.“² У складу са наведеним претпоставкама, може се закључити да је у том периоду (78 дана), страдало минимално од 390 до 468 људи.

Реља Милановић је 2. септембра стигао у Брочице где је свакодневно бележено најмање 20 мртвих.³ У том 75-дневном периоду страдало је најмање 1.500 мртвих.

Адолф Фридрих је стигао у Јасеновац, односно Брочице, 11. септембра. Он наводи да „сваки дан у подне и навечер је бар 5-6 људи нестало“, што говори 10 до 12 жртава дневно, то јест од 660 до 792 у назначеном периоду.⁴

Јаков Кабиљо не износи конкретне појединачне бројеве жртава, али по његовој процени, „од великог броја млађих и старијих, који су били стигли до краја 1941. године, није до прољећа остало ни 10%“.⁵

Вукашин Жегарац (у Брочице је стигао 24. септембра) наглашава: „Већ у самом почетку умирало је дневно 10-15 људи због преслабе хране и тешког напорног рада, који се обављао стално под ударцима кундака. Како је расла студен, тако се и број мртваца дневно повећавао.“ Према томе, да се закључити да је за 53 дана умрло од 530 до 795 људи.⁶

Алберто Маестро, који је у Крапје, односно Брочице стигао 27. октобра, истиче да је већ првог дана боравка од последица батинања усташа умрло пет особа и да су три теже повређене. О тортури коју су спроводиле усташе сликовито говори и детаљ о реакцији једног водника: „Када би се рапортирало, да је умрло мање од десет, није био задо-

1 Исто, стр. 316-325.

2 Исто, стр. 19.

3 А. Милетић, н. д., стр. 277.

4 Сећања Јевреја..., стр. 30-31.

5 Исто, стр. 88.

6 А. Милетић, н. д., стр. 224.

вољан, па смо знали, да ћемо тог дана намирити жељени број мртвих.¹

Уколико узмемо да је било 10 жртава дневно, до 15. новембра било је укупно 200 убијених.

Симо Ђурковић сведочи да услед тешког рада почетком октобра свакодневно умире пет до осам људи.² Исте податке наводи и група Срба из Бијељине само за период од половине октобра.³ Ако рачунамо период од 1. октобра долази се до броја од 230 до 368 жртава, а од 15. октобра од 160 до 256 жртава.

Леон Коен, који је доведен крајем октобра, прецизира: „Сваки дан је остајало двадесет-тридесет мртвих или потпуно премлаћених заточеника на насипу, гдје су били и затрпавани земљом, или покопавани поред насипа.“⁴ Уколико за почетни дан узмемо 30. октобар, у периоду од 17 дана страдало је од 340 до 510 људи.

Група логораша из Бијељине сведочи да је у раду на насипу у првој половини новембра свакодневно страдало по 10–15 људи, а једног дана чак 22 човека. Логораша нису убијани из пушака, већ су их усташе дотукле дебелим моткама.⁵ Према томе, за 15 дана убијено је најмање између 150 и 225 заточеника.

На крају преносимо сведочење Драге Свјетличића, који наводи да је на малом насипу крај Бачићеве циглане исцрпљујући свакодневни рад логораша трајао од 3. новембра до 5. децембра и да је ту убијано по 10 до 15 Срба дневно, према његовим речима укупно око 400 људи.⁶

Утврдили смо да су логораша свакодневно убијани, као и да су масовно умирали од последица ропског рада, малтретирања усташа, грозних услова смештаја у логорима и изостанка медицинске неге. Податке о броју жртава у петомесечном периоду постојања поменутих логора, наводимо под претпоставком да су логораша страдали свакодневно и у истом обиму. Мада тако добијени подаци не могу бити узети као потпуно поуздани, морали смо поћи од дате претпоставке како би био утврђен могући распон између минималних и максималних бројева жртава. Разумљиво, подаци се не подударају увек, не само због разних процена броја жртава, већ посебно због различитих периода које обухватају.

Најмање упитна чини нам се процена Златка Вајлера, мада се

1 *Сећања Јевреја...*, стр. 122.

2 А. Милетић, *н. д.*, стр. 312.

3 *Исто*, стр. 242.

4 *Сећања Јевреја...*, стр. 141.

5 А. Милетић, *н. д.*, стр. 242-243.

6 *Исто*, стр. 369.

уједно за њу може рећи да је и најпроизвољнија, јер смо само на основу података да је реч о „неколико десетина“, за максимални број узели 50 жртава. Она, међутим, не мора да буде потпуно реална и веродостојна, али смо одлучили ипак да је узмемо у разматрање како бисмо показали да по наведеном основу свих сведочења о дневном броју жртава, бар за логор Крапје, ни под којим околностима број жртава не може бити већи од 4.250 људи. Код Јакоба Данона стоји податак да је минималан број жртава 390.

Током септембра у Брочице су доведени и Реља Милановић, Адолф Фридрих и Вукашин Жегарац. Ако анализирамо податке из њихових сведочења заједно, долазимо до минималног броја од 530 жртава код Вукашина Жегарца (који уједно „покрива“ најкраћи период, то јест од 24. септембра), и до максималног броја од 1.500 жртава код Реље Милановића.

Последња група логораша наводи податке за октобар и прву половину новембра за логор Брочице. Број жртава се креће у распону од 150 до 510 људи само за тај кратак период. Они тврде да је, у том периоду, свакодневно убијано или би умирало између пет и 30 људи. Уколико бисмо претпоставили да је континуирано, свакога дана, страдало толико људи од оснивања логора Брочице, а прва сведочења казују да је то било око 21. августа, у периоду од 87 дана минимално је страдало 435, а максимално 2.610 логораша. У Крапју (ако узмемо 23. август за дан оснивања логора, датум који помиње Вајлер), према истој претпоставци минимално је било 425, а максимално 2.550 жртава.

Табела 2
Број жртава у Крапју и Брочицама према процени логораша

Логори	Крапје	Брочице	оба логора
минимум	390	530	920
максимум	4.250	1.500	5.750

Логори	Крапје	Брочице	оба логора
минимум (5-30 жртава дневно)	425	435	860
максимум (5-30 жртава дневно)	2.550	2.610	5.160

Број жртава масовних злочина у Крапју и Брочицама

Масовни злочини над Србима, Јеврејима и другим цивилима и противницима усташког режима из редова хрватског народа почели су убрзо по оснивању Независне Државе Хрватске, априла 1941. године. Злодела се временом појачавају на готово целокупној територији те државе, као и у концентрационим логорима који су убрзо основани – Копривница, Госпић (у оквиру њега Јадовно и Паг), Крушчица и други. Када говоримо о систему логора Јасеновац, сматрамо да се првим злочином у оквиру тог стратишта може сматрати смрт неколицине логораша током транспорта из Госпића у Јасеновац, августа 1941. године.

Симо Ђурковић наводи податак да је већ у првом транспорту Срба из Госпића до Јасеновца, на путу до Јastreбарског, од жеђи умрло 12 заточеника.¹ С друге стране, Драго Чолаковић тврди да је био присутан када је у Јastreбарском, док су 20. августа заточеници чекали да продуже за Јасеновац, из вагона изнето 30 људи који су умрли из истог разлога.²

У писму Богдана Рашковића генералу Милану Недићу, председнику Владе народног спаса, од 2. септембра 1941. године, између осталог, стоји: „Транспортовање Срба железницом из логора у логор врши се на нечовечански начин. У Јastreбарско стигао је 20 августа један блембирани транспорт из Госпића са 5, а 21 августа са 11 мртвих. У вагоне је стрпано по 50 до 60 људи и транспортовано 3 дана у затвореним вагонима без воде и хране. Два Србина, који због пренатрпаности нису више могли да уђу у вагон, убијени су на лицу места.“³

То је, без сумње, транспорт којим су у Јасеновац стигли Чолаковић и другови. На основу доступних података, може се утврдити да је приликом транспорта првих логораша у систем логора Јасеновац страдало између 12 и 30 људи.

Први велики масовни злочин у оквиру система логора Јасеновац догодио се убрзо по формирању логора Брочице. О томе постоји неколико исцрпних сведочанстава. У њима се не поклапа тачно време извршења злочина, али је разумљиво да је то злодело оставило дубок утисак на све логораше, пошто им је на тај начин стављено до знања шта и сами могу да очекују. Тако Драго Чолаковић преноси да је „узрок“ тог злочина било бекство тројице Срба 22. августа. То је по свој прилици прво реги-

¹ Исто, стр. 310.

² Д. Х. Чолаковић, *н. д.*, стр. 30.

³ А. Милетић, *н. д.*, стр. 77.

стровано бекство из логора. Због тога су усташе издвојиле 400 сељака (24. августа 200 и сутрадан 25. августа још 200) и одвели их у непознатом правцу.¹

О том злочину говори и Симо Ђурковић: „Трећег дана по доласку у логор (мисли на свој долазак 21. августа – прим. аутора), успело је четворици (Чолаковић помиње тројицу – прим. аутора) Срба заточеника да побегну из логора... Петог дана појавио се међу нама... Вјекослав Лубурић... После тога је наредио да се одвоје сељаци на једну страну од грађана и од прилике две трећине нас су били сељаци, који су се одвојили, њих око 600. Одмах су ове људе формирали у две партије и одвели из логора у непознатом правцу те за њих ништа нисмо могли сазнати где су и шта је са њима. Ипак смо чули са разних страна да су ови људи одведени у Сл.[авонску] Пожегу и тамо сви убијени. Пошто је доиста 26. августа 1941. у Сл. Пожеги извршено 'ликвидирање' неколико стотина Срба интернираца сељака, није искључено да су то баш они наши други интернирци из јасеновачког логора, јер се временски поклапа одлазак интернираца из јасеновачког логора са извршеним убијањем у логору у Сл. Пожеги.“²

У исказима групе Срба из Бијељине датим у Комесаријату за избеглице и пресељенике у Београду стоји следеће: „На 30. августа 1941. године око 10 сати пре подне одвојили су из наше групе све сељаке њих око 500 – повезали их жицом два по два за руке и одвели их према железничкој станици. Усташе су говорили, да су ти сељаци отпремљени у Немачку на рад, а други да су одведени у Сл. Пожегу и тамо побијени. Ти сељаци били су из срезова бијељинског и зворничког, те нешто из бјеловарског. Познавајући методе усташа вјерујемо да су ти сељаци побијени.“³

Вукашин Жегарац изјављује: „Пре нашег доласка око 500 сељака отерано је из логора, али се никада није сазнало камо и шта је са њима било. Једни су тврдили да су одведени у Немачку на рад, а други да су одагнани у Сл. Пожегу, где су поубијани.“⁴

На основу изнетих сведочанстава, закључујемо да је између 24. и 30. августа по наређењу једног од усташких челника Вјекослава Макса Лубурића из логора Брочице издвојено између 400 и 600 Срба сељака, који су у назначеном периоду, или убрзо после њега, ликвидирани.

1 Д. Х. Чолаковић, *н. д.*, стр. 39-40.

2 А. Милетић, *н. д.*, стр. 311.

3 *Исто*, стр. 241.

4 *Исто*, стр. 222-223.

Златко Вајлер помиње стравичан злочин током септембра, приликом градње насипа на реци Струг: „Терали су нас као звери, па тако радећи цео дан без одмора, уз стално дивљање усташа, остало је више од 100 убијених другова чија су тела била уграђена у обале насипа.“¹

Крајем септембра се догодио још један злочин, опет због бекства двојице Срба који су ударили и онеспособили усташког стражара док су радили изван логора у шуми. Вукашин Жегарац преноси да се то бекство десило два дана пре његовог доласка, то јест 22. септембра. Због тога је још један од усташких челника Љубо Милош наложио неколико постројавања („наступ“) свих Срба у логору и интензивирање уобичајеног батинања и малтретирања. После неколико дана је 26 Срба издвојено и стављено у „жицу“, у својеврстан кавез ограђен бодљикавом жицом не виши од 100 до 160 сантиметара, површине око 10 квадратних метара, где су они, на голој ледини, провели, према разним сведочењима, између два (Драго Чолаковић) и осам (група Срба из Бијељине) дана. И поред тога што се у том простору човек није могао исправити, усташе су заточеницима у „жици“ браниле да клекну или легну, а вода им је увек била до колена. После тога су уз батинање кундацима изведени ван логора и стрељани. То се према тврдњи Стеве Симића догодило 4. октобра.²

У сећањима преживелих логораша нарочито су упечатљиви описи појединих ликвидација и масовних злочина којима су усташе „крунисали“ свакодневно малтретирање логораша и њихово гоњење на ропски рад. О једном таквом злочину сведочи Адолф Фридрих: „Једног октобарског јутра за вријеме рада на Насипу дошао је тада водник Матијевић Јозо, такођер један од познатих кољача, који је за своје 'заслуге' достигао и чин сатника кроз 4 године кољачког рада. Сакупио је сву стражу, која нас је чувала и одржао јој говор. Било је то неко наређење, које смо ми брзо осјетили. За пар часака послје тога бацили су се сви стражари на нас као аждаје и почеше нас немилосрдно ударати батинама, лопатама и пушкама тако јако, да није нико скоро од преко 1.500 заточеника тог дана остао неповријеђен. Резултат је био: 19 убијених и преко 50 теже повријеђених, који нису могли ићи до логора па смо их морали возити у тачкама.“³

Драго Свјетличих наводи да је једног дана на раду на насипу убијено седам браће Срба из Лике, а да су, према његовој рачуници, усташе

1 *Сећања Јевреја...*, стр. 321.

2 А. Милетић, *н. д.*, стр. док. 217, 223-224, 242, 311-312; Д. Х. Чолаковић, *н. д.*, стр. 47-52.

3 *Сећања Јевреја...*, стр. 32.

током рада заточеника на великом насипу на Сави, у октобру убиле око 60 Срба.¹

Алберто Маестро преноси причу Фрање Јакоба о злочину који се догодио пре него што је Маестро дошао у Крапје (27. октобра). Усташе су у том периоду стрелале 73 Јевреја, већином велетрговаца.² Можда је, али се то не може са сигурношћу тврдити, реч о истом злочину који помиње и Ђорђе Милиша. Он нам преноси да је по наређењу и под командом Макса Лубурића, Ивице Матковића, Љубе Милоша и фра Вјекослава Мајсторовића-Филиповића издвојено и побијено 80 Јевреја, студентата и интелектуалаца у околини Липовљана.³

Злочини су настављени и у новембру. Адолф Фридрих описује догађај који се збио почетком тог месеца, нешто пре ликвидације логора Брочице, а чији је главни актер Љубо Милош – незадовољан темпом радова на насипу, наредио да се издвоји десетина која је по усташким „нормама“ најмање радила. „Милош је сјашио са коња и наредио, да сами заточеници скину приведену десетину хаљине до гола и стао је лично плетеном жицом да туче сваког, кога је по један усташа држао, да су већ код првих удараца падали. Ударао је по леђима и стражњаци тако немилосрдно, да су иза сваког удараца остајале маснице. Свих десет је попадало, па су их онда чизмама онесвјешћене ударали и газили док нису престали давати било какав знак живота. Двојицу, који су још мало стењали, сам је Милош преклао, а и над осталим су усташе морале да испале по два метка у главу, за сваку сигурност.“⁴ При повратку у логор, двојица заточеника су се, највероватније из очаја, бацила под воз, а увече је један од у то време ретких лекара заточеника испио сакривен отров и тако себи прекратио муке.

Иако је већ поменуто како је према сведочењу групе Срба из Бијељине у првој половини новембра убијано свакодневно по 10–15 људи, овде подсећамо да је само у току једног дана ликвидирано 22 људи.⁵

На крају издвајамо и први злочин који се помиње у првом извештају о злочинима у логору Јасеновац, штампаном још за време рата, 1942. године. Габријел Винтер, Душан Ћулум, Јосип Хиршбергер, Мирко Унтербергер, Антон Дајч и још двојица неименованих сељака дају исказе и о злочинима у логору Крапје, на основу сведочења једног неиме-

1 А. Милетић, *н. д.*, стр. 369.

2 Сећања Јевреја., стр. 117.

3 Ђ. Милиша, *н. д.*, стр. 260-261.

4 Сећања Јевреја., стр. 34.

5 А. Милетић, *н. д.*, стр. 242-243.

нованог логораша, који је те злочине случајно преживео. Они преносе да је тада приликом једног постројавања, паљбом из митраљеза побијено око 150 логораша. То постројавање се десило два-три дана пре пресељења у Јасеновац и могло је, како су навели, страдати и више људи, да се митраљез није заглавио.¹ Могуће је да је наведени злочин извршен у склопу ликвидација логора, али такав закључак не може се узети као потпуно поуздан.

Сабирањем долазимо до минималног броја од 962 и максималног од 1.180 жртава.

Табела 3
Број жртава масовних злочина у Крапју и Брочицама

Злочин	датум	број жртава
Умрли од жеђи приликом транспорта из Госпића у Јасеновац	19–21. август	12–30
Убиство Срба сељака	24–30. август	400–600
Убиство приликом рада на насипу (Златко Вајлер)	септембар	100
Убиство због бекства двојице Срба	око 4. октобра	26
Убиство приликом рада на насипу (Адолф Фридрих)	октобар	19
Убиство приликом рада на насипу (Драго Свјетличих)	октобар	67
Убиство групе Јевреја (Алберт Маестро)	пре 27. октобра	73
Убиство групе Јевреја (Ђорђе Милиша)	септембар или октобар	80
Убиство приликом рада на насипу (Адолф Фридрих)	почетак новембра	13
Убиство групе логораша (Срби из Бијељине)	почетак новембра	22
Убиство групе логораша (извештај из 1942)	почетак новембра	150
Укупно	август – половина новембра	962–1.180

¹ *Jasenovački logor. Iskazi zatočenika koji su pobjegli iz logora*, S. l. 1942, str. 43-44 (у даљем тексту: *Јасеновачки логор. Искази...*).

Број жртава приликом ликвидације логора Крапја и Брочице

Средином новембра 1941. године Крапје и Брочице су престали да постоје. Скоро сви логораше су погубљени, по правилу на разне монструозне начине. Та збивања такође су оставила дубок траг у сећањима малобројних преживелих, и о свему томе је сачувано доста података.

У првом извештају о Јасеновцу, издатом 1942. године, стоји да је приликом њиховог спровођења у Јасеновац од 1.000 преосталих логораша у Крапју страдало њих око 200. Сутрадан, по доласку у Циглану, на мучки начин убијен је неодређен број логораша, чија су тела потом камионима одвожена натраг у Крапје и тамо покопана.¹

Земаљска комисија Хрватске за утврђивање злочина наводи да је због обилних киша и поплава у том периоду, и самим усташама постало јасно да не могу одржати логоре Крапје и Брочице, па су стога одлучили да их расформирају. Комисија је на основу сведочења Ивана Филипчића, Мије Ауфербера, Ота Брејера (Breyer), Јешуе Абинума, Јакоба Данона, Бранка Илића и Рудолфа Словенеца закључила следеће: око 15. новембра 1941. године Лубурић је наредио да се покољу сви неспособни за рад (600–700), а још 85 заточеника је на исти начин страдало зато што што су молили бољу храну. У исто време у логору број II је убијено око 50 Јевреја по наређењу Љубе Милоша с циљем да се утера страх у кости онима који „неће да раде брзо“. Преосталих 700 логораша је пребачено у логор бр. III Циглану. По окончању тог депортовања у животу их је остало само 250 и они су били први заточеници Циглане. На основу изнетих података може се закључити да је за време ликвидације логора Крапје и Брочице и селидбе заточеника у Циглану страдало од 1.185 до 1.285 људи.²

Ђорђе Милиша сведочи о броју логораша непосредно пре ликвидације: „У логору II Јасеновцу, удаљеном отприлике 6 км од циглане, било је највише 2.500 Жидова“. Нешто касније каже да „укупно је било упслено двије хиљаде заточеника“, не прецизирајући колико је било Срба а колико Јевреја. На основу његовог исказа, изгледа да је око 2.225 људи страдало приликом ликвидације логора Крапје и Брочице, као и приликом рушења Брочица, а у Циглану је стигло око 425 заточеника.³

Исказе непосредних сведока српске националности, који су о

1 *Јасеновачки логор. Искази.*, стр. 43-44.

2 *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 41-42.

3 Ђ. Милиша, *н. д.*, стр. 78-79.

својим страдањима известили чиновнике Комесаријата за избеглице и пресељенике у Београду, објавио је Антун Милетић, а Јевреји су слично учинили у књизи *Сећања Јевреја на логор Јасеновац*.

Како позно јесенско време 1941. године постаје све хладније, а кише све чешће и јаче, тако цело подручје око Јасеновца, укључујући и Крапје и Брочице, остаје под водом. Почетком друге декаде новембра (у неким изворима 10, а у другим 14. новембра), вода је била толико на- дошла у Брочице, да су усташе одлучиле да све заточенике изведу из логора, а да извешан број њих пребаце у Крапје, а остале на простор циглане у некадашњем власништву Бачића, у непосредној близини села Јасеновац. Према речима Вукашина Жегарца, у часу селидбе у Брочицама је било укупно око 3.000 људи, 570 Срба и остало (2.430) су били Јевреји¹, док Реља Милановић износи податак о 450 Срба и 500 Јевреја.² Жегарац напомиње да је током пресељавања, број од око 3.000 логораша у Брочицама преполовљен, односно да их је страдало 1.500 заточеника. Од око 570 Срба, колико их је према Жегарцу било у Брочицама, нешто мање од 200 њих је пребачено у Крапје. Он не зна колико их је убијено на путу до Крапја, али су свакако сви преживели били ликвидирани на Бадњак, 24. децембра, заједно са Јеврејима. У исказу групе логораша из Бијељине³ помиње се број од око 200 Срба пребачених у Крапје помену- тог дана, али од њих сазнајемо и да је већ на путу убијено њих око 30, док Симо Ђурковић говори да је селидба организована претходног дана, 13. новембра, и да је у Крапје упућено 250, односно 280 Срба а на путу их је убијено око 50. Драго Чолаковић каже да је пресељење логораша из Брочица започело 13. новембра тако што су тада издвојени болесни да би „се преместили у нерадни логор Крапје“ и та група је бројала 260 Срба.⁴

Све што се догађало око пресељења логораша из Брочице у Ци- глану детаљно су описали преживели заточеници у својим сведочењима. Према Жегарцу, „селидба“ се догодила 14. новембра, и од 300 Срба који су депортовани у Циглану, сутрадан, 15. новембра, у животу их је оста- ло око 120, што значи да је том приликом убијено око 180 Срба. На исти број наилазимо и у изјавама групе Срба из Бијељине (који наводе да је пресељење обављено 15. новембра), док Симо Ђурковић износи податак да је у Брочицу дошло само 80 људи, а да је на рушењу барака у Брочи-

1 А. Милетић, *н. д.*, стр. 224-225.

2 *Исто*, стр. 278.

3 *Исто*, стр. 243.

4 Д. Х. Чолаковић, *н. д.*, стр. 58-59.

цама остало да ради њих 120. Реља Милановић наводи да је тада остало да ради 80 Срба и да су одмах сахранили 15 убијених Јевреја који су у Брочицама остављени због старости и болести. „Њих су усташе поубијали пред нама летвама, кочевима и бодержима.“¹ Чолаковић преноси да је 14. новембра кренуо транспорт од 1.200 људи у Циглану (вероватно мисли и на Србе и на Јевреје), али је њих 100 враћено да руше бараке.²

На основу тих података можемо тврдити да је половином новембра из Брочица у Крапје упућено између 200 и 280 Срба, да их је успут убијено између 30 и 50, да су сви они ликвидирани до краја 1941. године. Такође сазнајемо да је од оних који су упућени у Циглану страдало око 180 њих или током самог пута, или прве ноћи у Циглани услед смрзавања.

Према доступним подацима закључујемо да је на рушењу барака у логору Брочице 15. новембра остало да ради између 60 и 120 Срба. Као „испомоћ“ тој групи, усташе сутрадан доводе између 16 и 60 Јевреја из Циглане, а вероватно истог дана долази и нова група од око 100 Срба са Кордуна. Због, како је речено, наводног покушаја бекства, усташе 17. и 18. новембра убијају укупно 76 Срба са Кордуна. Реља Милановић каже да се тај злочин десио 21. новембра због покушаја бекства четворице Срба из Карловца. Према његовим речима, усташе су постројиле око 140 Срба и 200 Јевреја да гледају егзекуцију двојице бегунаца (друга двојица су претходно убијена), да би после тога логораши били натерани на „пливање“ у леденој води око логора. Тог дана је регистровано 76 мртвих. Рушење је завршено после 20. новембра, да би потом логорашима било наређено да копају рупу „за креч“, односно раку за 80 људи, у којој је истог дана сахрањено 56 стараца, Срба, Јевреја и мањи број Хрвата. У ту рупу су спуштани лешеве и других убијених заточеника, међу којима је 23. новембра била група Срба из Циглане, као и сви који су радили на рушењу барака логора Брочице.

Чолаковић сведочи о групи од око 70 Личана које усташе доводе за време рушења Брочица. Због покушаја бекства двојице логораша (који су ухваћени и убијени), приређено је „пливање“ радника Личана који су радили на рушењу, и тада је њих око 30 страдало, а убијања су настављена до краја дана.³ Из те групе Личана преживело је само њих између 20 и 25 и они су крајем новембра враћени назад у Циглану.

И овде издвајамо сведочење Драга Свјетличића због тога што из-

1 А. Милетић, *н. д.*, стр. 278-279.

2 Д. Х. Чолаковић *н. д.*, стр. 58-60.

3 *Исто*, стр. 66-67.

носи податке који се по временским одредницама не поклапају са осталим исказима, јер се, према његовим речима, све описано збивало неколико дана раније. По њему, усташе већ 4. или 5. новембра издвајају око 150 старих и болесних Срба и упућују их у Крапје да се тамо „опораве“. Он износи да је касније сазнао „да је тај логор, у којем је било неколико хиљада Срба и Жидова потпуно ликвидиран на тај начин, да су сви заточеници у њему побијени“¹, укључујући и већ поменутих 150 Срба. После тога, 9. новембра издато је наређење да преосталих 240 Срба буде пребачено у Циглану, али су из транспорта њих 62 (међу њима је био и Свјетличић) враћени у Брочице да раде на рушењу логора, да би им су-традан, 10. новембра, усташе послали у испомоћ 65 Јевреја. Следећих дана довођени су нови логораши: 11. новембра 110 Срба, 13. новембра 200 старијих Јевреја из Сарајева, те 14. и 15. новембра 108 Срба и 135 Јевреја (Антун Милетић издваја документ од 18. новембра где стоји да је из Сарајева 16. новембра послата 171 комуниста и четника, припадници јеврејске, православне, римокатоличке и исламске вероисповести).² По Свјетличићевој рачуници произилази да је око 15. новембра у Брочицама било укупно око 280 Срба и 400 Јевреја. Он помиње неколико злочина. Већ 12. новембра због пријаве усташког доушника, Јеврејина званог Бугар, сви логораши су морали да „пливају“ у 75 сантиметара дубокој води. То се десило и после два дана, 14. новембра, и тада је страдало 77 логораша, а истог дана, по подне, усташе и Бугар су заклали још 16 Срба. Као и остали, Свјетличић каже да је рушење завршено после 20. новембра, да су затим копали „рупу за креч“ у којој су сахранили убијене логораше, док се он са преживелима вратио у Циглану 28. новембра. За разлику од осталих, Свјетличић сматра да је преживело њих 37.

Када се износе закључци о броју жртава приликом рушења логора Брочице, може се говорити о броју жртава током појединачних злочина, као и извести посредна рачуница о укупном броју жртава одузимајући број преживелих од броја логораша који су били у њему или који су дошли у време рушења барака. Када се саберу појединачне жртве добија се број од 97, према сведочењу Свјетличића, и 136 према сведочењу осталих, а ако се на то дода 15 Јевреја убијених јер су усташе процениле да их због старости и болести и не треба пребацивати у Крапје, добија се број од 151 жртве. Реља Милановић тврди да је током рушења било ангажовано 340 логораша, а Драго Свјетличић 680 људи, тако да одузимањем минималних 20 и максималних 37 преживелих долазимо до броја

1 А. Милетић, *н. д.*, стр. 369-371.

2 *Исто*, стр. 95-97.

од 303–320, односно 643–660 жртава. Закључак је да је према изнетим сведочењима само током рушења логора Брочице страдало минимално 303, а максимално 660 људи.

Сведочења Јевреја дата у књизи *Сећања Јевреја на логор Јасеновац* нису обимна, детаљна и поуздана као Срба, што је и разумљиво с обзиром на то да су Срби изјаве дали у Комесаријату већ 1942. године, а Јевреји тек после рата, док је Егон Бергер своја сећања сакупио у књизи објављеној 1966. године.

Адолф Фридрих је био у групи од 30 логораша која је одведена да руши баракe у логору Крушчица код Травника. То је трајало 10 дана, а повратак у Јасеновац је дочекало њих 14. Фридрих није прецизан ни кад је реч о времену када се одвијао тај рад, а додатну забуну изазива када наводи да су се преживели из те групе вратили у логор Јасеновац II непосредно пре њихове ликвидације, и то у децембру: „Слиједећег дана на наступу за рад објавио је логорник, да сви болесни, слаби и они који мисле да не могу радити теже физичке послове, нека се поставе на страну, да ће они ићи у други логор гдје ће им бити боље, јер неће морати радити. Овдје ће остати само здрави и јаки заточеници, пошто ће то бити 'радни логор'. Јавило се скоро половина, око 700, и одмах им је наређено да спреме своје ствари. Кренули су за пар минута на цесту, гдје их је чекало око 200 усташа са стројницама, крамповима и лопатама. Одвели су их према најближој шуми, а за највише пола сата чули смо страшну пуцњаву из стројница, која није трајала више од десет минута. Другог дана су усташе камионом превозиле руксакe и деке, одијела, ципеле и друге дроњке, па је нама свима било јасно шта се догодило, тј. да они заиста неће више морати ништа да раде. Побијене су закопали у истој шуми, а нас 'млађе и јаче' су преселили у логор Јасеновац 3, на Циглану, гдје су само неки остали до задњег дана логора НДХ¹, навео је у својој изјави Фридрих. Према том исказу може се тврдити да је у Брочицама непосредно пре ликвидације логора боравило око 1.400 људи, од којих је половина, њих око 700, одмах побијена, док је огромна већина осталих страдала у Циглани.

Леон Коен тврди, не наводећи тачан датум, да „је око две до две и по хиљаде потпуно исцрпљених логораша било премјештено у логор Јасеновац IIIб – Циглану... То пребацивање заточеника извршено је у двије групе. У првој групи су селили нас млађе до тридесет година, а у другој групи остале. Ми смо пошли већ касно поподне, а друга група тек увече по ноћи.“ Даље сазнајемо да је из прве групе страдало око 100 људи, а

¹ *Сећања Јевреја...*, стр. 34-36.

из друге групе још више заточеника, мада се не наводи тачан број. Даље, када је он са првом групом стигао пред капију Циглане, видео је наслагана тела 400–500 усмрћених. Није јасно да ли су то били лешеве заточеника из друге групе из Крапја, или с неког другог места? Када се све то узме у обзир, према речима Коена из Брочица је кренуло 2.000–2.500 људи, из те групе је сигурно страдало око 100 логораша, док се за још 400–500 њих, то не може поуздано тврдити. Дакле, према Коену, у Циглану је стигло између 1.400 и 2.000 логораша и то, вероватно, само Јевреја¹.

Егон Бергер, говорећи о истом догађају, износи прецизније, али донекле другачије информације. Он тврди да је група болесних и старијих људи бројала 1.600 људи и да су они из Брочица спроведени у Крапје (а не у Циглану, како читамо код Коена), те да је у Крапје стигло само њих 100, што значи да је тада убијено 1.500 људи. У Брочицама је остало 1.900 логораша и они су почели да дижу „мали насип“ ради заштите Циглане. Потом наводи да је 13. новембра почињен масовни покољ и да је од некадашњих 1.900 остало 1.100 логораша за пребацивање у други логор (значи убијено је 800). Следећег дана, 14. новембра почела је селидба и том приликом је страдало њих 50. На крају у Циглани је следећег дана остало живих само 600 логораша.² Према томе, како тврди Егон Бергер, нешто пре рушења барака у логору Брочице је страдало 1.500, а током саме ликвидације тог стратишта 1.300, што укупно износи 2.700 људи.

Јаков Атијас је у Јасеновац доведен 19. септембра. Он сведочи да су једног дана због надоласка Саве логораша из Јасеновца пребачени у Крапје и да се том приликом у бујицама „угушило“ око 500 људи. У Крапју је био 15 дана, за то време нису извођени на присилан рад због лоших временских услова, али је, с друге стране, сваки дан издвајано 50 до 100 Јевреја који би потом били ликвидирани. Он је преживео захваљујући чињеници што се добровољно пријавио за рад у „радни логор“ Јасеновац. Према том исказу може се закључити да је у Крапју само у року од 15 дана страдало од 750 до 1.500 људи, као и још 500 њих приликом транспортовања.³

Јаков Кабиљо је преживео пакао Крапја и био је међу оних 400 заточеника који су као „јачи и млађи“, средином новембра, били одређени да буду пребачени у Јасеновац–Циглану. После неколико дана у Циглани

1 Исто, стр. 141-142.

2 Е. Бергер, *н. д.*, стр. 19-20, 23-25.

3 Сећања Јевреја..., стр. 74-75.

им је придружена и група логораша из „Јасеновца 2“ (Брочице), тако да се ту, по његовим речима, нашло 800 њих из два расформирана логора. У „Јасеновцу 2“ остало је око 550 људи затворених у бараке, којима није достављена храна па су тако били „препуштени немилој судбини“. „Пред сам Божић 1941, одведена је мања група од 50 заточеника из Циглане на рушење барака у логор Јасеновац 2. Само се неколико од ових вратило“, сведочи Кабиљо. Тамо су затекли лешеве логораша који су били остављени да помру у баракама. Кабиљо наводи и сведочење једног заточеника Бугарина, који је био приморан да учествује у клању око 700 логораша преосталих у Крапју. То се десило у ноћи између 21. и 22. новембра. Према наводима једног усташе, тада је поклано 613 заточеника.¹

Раније је већ помињан податак Алберта Маестра да је крајем октобра или у новембру из Крапја у Циглану пребачено око 450 људи, док је њих око 800 остало у Крапју да би потом ликвидирани. Ти подаци скоро да се подударају са онима које наводи Кабиљо. Нешто касније сазнајемо да је група логораша из Брочица пребачена у Циглану 11. новембра. На први масовни злочин у Циглани није се дуго чекало. Усташе предвођене Максом Лубурићем и Љубом Милошем су 14. новембра побиле 120 новопридошлих логораша у Циглани. После неколико дана, он посредно сазнаје да је логор у Брочицама расформиран и да је тамо побијено око 1.200 последњих логораша. Те податке је чуо од људи који су их покопали, а већина њих је такође страдала – од 60 логораша који су одведени да покопају убијене у логору Брочице, живих се вратило само 25 заточеника.²

Божо Шварц наглашава да је једне ноћи из митраљеза побијена безмало половина од укупног броје заточених (4.000–5.000), док је друга половина натерана да трчећим кораком, боса, иде ка 12 километара удаљеном Јасеновцу. Од 2.000 до 3.000 логораша стигло је 300–400, а половина њих се смрзла прве ноћи.³

Златко Вајлер описује ликвидацију логора Крапје следећим речима: „Оснивањем логора Јасеновац, логор у Крапју је изгубио свој значај, па су усташе припремиле његову потпуну ликвидацију. Неколико дана пред ликвидацију логора издвојена је група од 50 логораша која је имала задатак да ископа дубок јарак на североисточној страни логора, наводно као помоћну брану у случају да продре река Струг. Крајем октобра око 18 часова, пре вечере дат је знак за општи збор свих заточеника. Пошто

¹ Исто, стр. 86-90.

² Исто, стр. 122-123.

³ Исто, стр. 252.

су сви изишли на место постројавања, одједном је са свих страна отворена ватра из митраљеза и пушака и тако су ликвидирани сви преостали заточеници из логора Крапје: по једној верзији око 1.200, по другој више од 2.000 заточеника. Раније у ту сврху издвојених педесетак логораша бацали су током целе ноћи лешеве убијених и рањених у већ ископану раку и до јутра је затрпавали. Ликвидацију логора извршио је усташки натпоручник Пудић звани 'Парализа'. Сутрадан је по ликвидацији логора, у Јасеновац доведено десетак преживелих логораша из Крапја. О свему овоме причао ми је Милан Леитнер, родом из Вараждина, који је присуствовао ликвидацији, а потом је са логорском архивом пребачен у Јасеновац где је радио у логорској архиви. Убијен је 1944. године.¹

Према већ поменутом исказу Ивана Чинчурка који преноси Мирко Першен, од око 1.000 логораша у Крапју остало је неколико десетина Јевреја и око 50 комуниста који су пребачени у Јасеновац.² Ако је по сведочењима преостало највише 100 преживелих, може се претпоставити да је страдало максимално 900 логораша.

Као што се из претходно наведеног може видети, сведочанства о броју страдалих од средине до краја новембра су бројна и међусобно се прилично разликују.

Табела 4
Број жртава приликом ликвидације Крапја и Брочица и преживели у Циглани

Јасеновац — извештај из 1942.	Крапје	200
	Циглана живих	800
Комисија за утврђивање злочина	Крапје и Брочице	1.185–1.285
	Циглана живих	250
Ђорђе Милиша	Крапје и Брочице	2225
	Циглана живих	425
Вукашин Жегарац	Брочице	1500
Група из Бијељине	Брочице – рушење	303–660
Група из Бијељине	Циглана живих	120
Адолф Фридрих	Брочице	700
	Циглана живих	700
Егон Бергер	Брочице и Крапје	2.700
	Циглана живих	600

1 Исто, стр. 321.

2 М. Першен, н. д., стр. 130.

Јаков Атијас	Крапје	1.250–2.000
Јакоб Кабиљо	Брочице или Крапје	550–700
	Циглана живих	750
Алберто Маестро	Крапје	800
	Брочице	1.200
	Циглана живих	450
Леон Кoen	Брочице или Крапје	500–600
	Циглана живих (из Брочица)	1.400–2.000
Божо Шварц	Крапје и Циглана прве ноћи	3.800–4.850
	Циглана живих	150–200
Златко Вајлер	Крапје	1.200–2.000
Иван Чинчурак	Крапје	900

Логораши у Циглани пре ликвидације Крапја и Брочица и број преживелих после ликвидације који су премештени у Циглану

Најраније податке о томе да су логораши упућивани у Циглану налазимо код Алберта Маестра и Мира Ауфербера. Према речима Маестра, логор је основан у лето 1941. године, а Ауфербер је из Крапја у њега пребачен крајем септембра.¹

О броју заточеника пре ликвидација логора Крапје и Брочице говори Миливоје Николић, који је радио као електричар и 10. октобра је премештен у Циглану где је у радионици затекао око 20 заточеника Јевреја, као и још једног Србина.²

Јакоб Данон је доведен у Циглану из Крапја половином октобра, исто као и Златко Вајлер од кога сазнајемо о „неколико стотина млађих и снажнијих затвореника, махом занатлија, који су као први упућени у Јасеновац“³. То потврђује и Егон Бергер док описује говор тада њему непознатог заповедника кога су логораши слушали приликом постројавања. Био је то Вјекослав Макс Лубурић и он им је тада („једног октобарског дана“), рекао да је преузео управу, те да ће се стање битно поправити („добит ћете своје купаонице, библиотеке, кино и све што је

1 Сећања Јевреја..., стр. 13, 123.

2 А. Милетић, н. д., стр. 277.

3 Сећања Јевреја..., стр. 20, 321.

потребно за ваше уживање“). После тог говора, у Циглану су прво „отишли стручњаци, затим њихови помоћници“.¹

О броју преживелих који су после ликвидација логора Крапје и Брочице наставили заточеничке дане у Циглани постоји мало података. Више сведока тврди да је преживело 120 Срба. Божо Шварц истиче да је у Јасеновац стигло 300–400 живих логораша из Крапја, а да се се већ прве ноћи смрзла половина.² Земаљска комисија Хрватске за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача тврди да је депортовање из једног логора у други преживело само 250 заточеника. Они су били смештени у отворене шупе поред некадашње циглане, пошто су претходно груписани као Срби, Јевреји и Хрвати.³ С друге стране, Јаков Кабиљо сведочи да је доведен у Циглану са групом од „400 млађих и јачих заточеника“, а после неколико дана је дошла још једна група логораша из Брочица, тако да их је укупно било 800. Прве ноћи је, по његовим речима, умрло њих 50, што значи да је у Циглани било око 750 заточеника. Алберто Маестро потврђује изјаву Кабиља само што је код њега другојачији број оних који су се пријавили за рад и који су премештени из Крапја за Циглану – око 450 људи. Читајући непоуздано сведочанство Адолфа Фридриха, индиректно можемо закључити да је у Циглану доведено 700 људи.⁴ Егон Бергер тврди да је од 600 логораша који су првобитно стигли у Циглану, после три дана у животу остало њих 500, али су опет „долазили нови, тако да нас је било седам стотина“. И после покоља и смрзавања који су уследили, седам дана по доласку прве групе логораша, односно 21. новембра, у Циглани је било око 700 заточеника.⁵ Највећи број, између 1.400 и 2.000, помиње Леон Коен и до њега долазимо само посредним путем, што ово сведочење чини посебно непоузданим. На основу изнетих података може се закључити да се број логораша у Циглани после ликвидација логора Крапје и Брочице, кретао од 150 до 2.000, док је најреалнија горња граница – 750 људи.

Број жртава у Циглани

На основу извора које смо до сада користили, донекле се могу утврдити размере појединих масовних злочина који су почињени у Ци-

1 Е. Бергер, *н. д.*, стр. 17-19.

2 *Сећања Јевреја..*, стр. 252.

3 *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 41-42.

4 *Сећања Јевреја..*, стр. 36-37, 86-87, 118.

5 Е. Бергер, *н. д.*, стр. 29.

глани. После ликвидације логора Крапје и Брочице, једини логор у коме се врше злочини била је Циглана, у Кожари је стање релативно подношљиво, а Стара Градишка још није била формирана као логор. Пренећемо и неке процене логораша о броју жртава, ограничавајући се на 1941. годину.

Из збирке докумената Антуна Милетића може се видети да је у периоду од 28. новембра до 30. децембра у Јасеновац спроведено укупно 148 људи¹.

Бројни сведоци тврде да је поред преживелих 120 Срба, који су у Циглану доведени из Брочица 14. или 15. новембра, неколико дана касније, односно крајем новембра, доведено још између 140 и 180 људи из Карловца (Чолаковић прецизира да их је било 142 и да су дошли око 28. новембра²), и сви они су били смештени у једном тунелу крај циглане. Ту су сви заједно провели месец дана и сваког јутра би било двоје–троје мртваца, а стално су пристизали нови логорашаи. Поред њих, тамо се затекло још око 30 људи који су издвојени из транспорта за Крапје. Истог дана је дошла нова група Срба сељака из Трнове код Бијељине (између 36 и 40 људи), као и 12 Срба, ратних заробљеника из Немачке, које су усташе ухватиле у Загребу и спровеле у Јасеновац. Из групе новопридошлих сељака, њих осам је покушало бекство, због чега су усташе побиле целу ту групу. Чолаковић каже да је тада, то јест око 20. новембра, убијено 40 Срба, док Жегарац тврди да је средином новембра страдало око 200 људи, односно да је од више од 250 људи остало њих 48 живих, укључујући ту и њега самог. Следећег дана (21. новембра), убијено је још 60 Срба, а после је у радном логору остало њих 50. Тих 60 заточеника је морао да издвоји Слободан Мићић по наређењу Милоша и Лубурића. Од групе из Карловца преживело је само двоје људи, а убрзо је доведено и истог дана убијено 60 Срба из Славонске Пожеге.³

Ужасавајуће размере злочина који су се збивали одмах по доласку заточеника у Циглану, могу се сагледати у сећањима Егона Бергера, који тврди да је од 700 људи колико је било трећег дана од њиховог доласка (14. новембра), седмог дана ујутру, тј. 21. новембра, остало само 16 преживелих.⁴ Дакле, страдало је 684 људи.

За злочине у првој половини децембра преносимо податке из сведочења Драге Свјетличића. Тада је страдало између 251 и 261 заточени-

1 А. Милетић, *н. д.*, стр. 100-101, 108, 115-116.

2 Д. Х. Чолаковић, *н. д.*, стр. 65.

3 Исто, стр. 63-65; А. Милетић, *н. д.*, стр. 225-226, 233, 242-245, 312-314.

4 Е. Бергер, *н. д.*, стр. 29-30.

ка: 8. децембра је испред бараке убијено 50–60 Срба, а око 35 на гробљу; 12. децембра убијено је 86 Срба; 15. децембра убијено је око 80 Срба сељака из околине Сарајева, сви у доби око 30 година.¹

Због сукоба Бранка Ћујића, берберина из Загреба, са једним усташом, тачније због једног шамара, убијено је између 26 и 31 логораша, већином Срба, укључујући и Ћујића. Злочин је извршен по наредби Љубе Милоша, а поједини сведоци су навели да је логораше он лично стрелјао. Према разним изворима, то се догодило 20. и 24. децембра.²

Између 24. и 30. децембра 1941. доведено је 160–170 Јевреја из Пакраца, Славонске Пожеге, Нове Градишке и Бектежа. Три четвртине њих одмах је ликвидирано (неколико је садистички убио лично Љубо Милош), а убрзо је уследила ликвидација осталих Јевреја заједно са Србима, а под командом поручника Мујице.³

На Бадњак, 24. децембра прispело је од 60 до 221 нових логораша, и тада је убијено између 60 и 500 људи. Од Војислава Прњатовића сазнајемо да је 22. децембра увече био у транспорту који је упућен из Сарајева у Јасеновац. У четири теретна вагона нагурани су 62 Србина, девет жена такође српске националности и 140 девојака за које се не наводи националност, дакле укупно 211 особа. У Јасеновац стижу 24. децембра ујутру, као и група од 19 заточеника из Загреба. Прњатовић каже да су тада пристигле три групе: 62 сарајевска Србина 140 Јевреја (очигледно да је претходно навођење девојака била грешка – прим. аутора) и 19 Загребчана, а касније су сазнали да је девет жена одведено у Стару Градишку. По подацима из других сведочења тог дана је стигло 60 Срба из Сарајева (једног је лично заклао Љубо Милош), ту се не спомињу Јевреји, односно да је исти број убијен.⁴ С друге стране стоји податак да је из Сарајева стигло од 20 до 30 Срба, да су они доведени 22. или 23. децембра и, што је такође важно, да је тада у логору било око 300 Срба.⁵ Опет, по казивању Ђорђа Милише, на Бадњак, 24. децембра 1941. године, усташе су, под вођством Љубе Милоша, ударајући их маљевима у главу побиле 500 српских сељака из околине Јасеновца и закопали их у јаму коју су жртве претходно ископале.⁶

На Божић, 25. децембар, извршен је злочин над Србима из Па-

1 А. Милетић, *н. д.*, стр. 371-372.

2 *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 19-20.

3 Ђ. Милиша, *н. д.*, стр. 255.

4 А. Милетић, *н. д.*, стр. 207-208, 246, 314.

5 Д. Х. Чолаковић, *н. д.*, стр. 73.

6 *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 42-43.

краца и Липика. Они су ухапшени у ноћи 23. на 24. децембра. Око један ујутру су потрпани у вагоне и транспортовани у Јасеновац, где стижу у 16.30 часова. У вагонима бораве до 10 ујутру 25. децембра када их преузимају усташе из логора и одводе пред Циглану. Према разним подацима, доведено је између 70 и 75 људи – убијено је њих 27 до 40, а преживело између 32 и 47 људи. Злочинце је предводио Љубо Милош. Осим тих података, у вези са тим злочином постоје и тврдње да је страдало 100 људи, као и да су Срби из Пакраца доведени дан или два после Божића.¹ Ђуро Медић, чије сведочење не можемо узети као поуздан извор, преноси да је тог дана убијено 140 од 150 Срба из Карловца, иако се тај злочин по свој прилици догодио око месец дана раније. Поједини сведоци наводе да је убијено између 27 и 50 заточеника², а други говоре између три и 63 Србина, и да су у злочинима учествовали Милош, Матијевић, Модрић, Матковић и Татек.³ На основу свих доступних података можемо закључити да је на један од највећих хришћанских празника убијено од 27 до 63 Србина, према непоузданим подацима и до 100, а да је тада у једној бараци која је била капацитета 200, боравило 526 људи.⁴

Миша Данон сведочи о злочину на постројавању на Божић 1941. године када је заклан непознат број логораша, као и да је после неколико дана Љубо Милош наредио да се из строја издвоји сваки двадесети заточеник како би испробао нову „машинку“. Милош је том приликом лично убио 30 људи. Ђорђе Милиша, међутим, наводи да је Љубо Милош шмајсером пострелјао неколико стотина заточеника.⁵

Пошто из описа злочина не можемо бити сигурни да ли се ради о истим злочинима о којима говоре други сведоци, принуђени смо да посебно издвојимо злочине који су се догодили 26. и 27. децембра, када је убијено око 60, односно 75 Срба.⁶

Један злочин се нарочито урезао у памћење преживелих сведока. То је први злочин у Циглани над болесним заточеницима, што ће касније постати уобичајена злочиначка пракса. Између 26. и 30. децембра из бараке је изведено од 113 до 130 Срба који због болести нису били способни за рад, многи од њих су практично били на самрти, сви су том

1 А. Милетић, *н. д.*, стр. 208, 246, 272-273. 314, 350-351; Д. Х. Чолаковић, *н. д.*, стр. 75-76.

2 А. Милетић, *н. д.*, стр. 280; *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 42-43.

3 А. Милетић, *н. д.*, стр. 372; Д. Х. Чолаковић, *н. д.*, стр. 73-75.

4 А. Милетић, *н. д.*, стр. 271-273.

5 *Сећања Јевреја..*, стр. 57-58; Ђ. Милиша, *н. д.*, стр. 254.

6 А. Милетић, *н. д.*, стр. 273, 280.

приликом брутално поубијени.¹

Последњег дана 1941. године, 31. децембра, логорници Слободан Мићић и Шпилер, иначе и сами заточеници, по наредби усташа издвајају 74 Србина и 82 Јеврејина који ће убрзо бити ликвидирани.²

Не наводећи када се то догодило, Егон Бергер помиње мучење и убиство петорице православних свештеника. Злочинце је у том крвавом пиру предводио Љубо Милош, а у њему је учествовао и дечак узраста од само 12 година. Осим тога, Бергер помиње и ликвидацију 200 Срба сељака из околине Шида средином децембра; тим злочином је руководио усташки поручник звани Мујица. Даље, читамо о страдању петорице Јевреја које је усмртио Љубо Милош, а били су тек пристигли у групи са Егоновим братом и оцем (27. децембра), док се најмасовнији злочин десио после другог Лубурићевог говора. Не зна се тачно ког датума, али је познато да је Лубурић прекинуо божићне празнике и постројаним логорашима саопштио да ће стари и болесни бити упућени на опоравак у Ђаково. Тада је, за кратко време, ватром из митраљеза убијено 1.200 људи. Док је Лубурић говорио пред њим је у строју било 2.000 заточеника.³

Адолф Фридрих саопштава да су по његовом доласку у Циглану сваког дана пристизали „нови транспорти из свих крајева НДХ, а нас је било све мање“. Једне ноћи у децембру заклано је 19 затвореника, а од батина умрло је још четворо људи (укупно 23).⁴

Алберто Маестро, за кога смо констатовали да није поуздан извор, наводи како је Лубурић „наредио да се покупи око 500 старих заточеника и немоћних за рад“, али из његовог сведочења није јасно да ли је то наређење извршено и да ли су „покупљени“ убијени. У наставку тврди да у логору никад није било више од 6.000 заточеника, а да је почетком зиме бројао око 2.500 логораша.⁵

Војислав Прњатовић прецизира да су се усташе држале принципа да у логору ни у једном часу не сме бити више од 1.000 заточеника, па како после 25. децембра стално пристижу нови транспорти,ridoшле одмах по доласку убијају. То се одвија свакодневно до краја јануара и према проценама оних заточеника који су радили на покопавању жртава, у том периоду убијено је 3.000–4.000 људи.⁶ Слични исказ дао је и Стево

1 Исто, стр. 273, 280-281, 372; Ђ. Милиша, *н. д.*, стр. 256.

2 А. Милетић, *н. д.*, стр. 372.

3 Е. Бергер, *н. д.*, стр. 31-32, 40-41, 43-46.

4 Сећања Јевреја..., стр. 33-37.

5 Исто, стр. 124.

6 А. Милетић, *н. д.*, стр. 208.

Симић: „Нове транспорте Срба, који су стизавали у Јасеновац, почевши од половине месеца новембра 1941. год.[ине] усташе су одмах убијали... Месечно стизавало је у Јасеновац 4 до 5 транспорта Срба из свих крајева, највише из Босне: У сваком транспорту било је 30–200 Срба.“ Према речима Симића, месечно је убијано 120-1.000 заточеника, што значи да је од половине новембра до краја децембра страдало 180–1.500 људи.¹

Симо Ђурковић тврди да је од „августа 1941. до средине маја 1942. године убијено или помрло у јасеновачком логору и то унутар самог тог логора, што је ноторно и познато око 10–12 хиљада заточеника, а од тога две трећине Срба, дакле 8000... Колико је пак Срба побијено изван логора и оних бројних партија и транспората који су упућивани у Јасеновац, не зна се...“²

Егон Бергер је покопавао жртве од децембра 1941. а сведочи да је дневно страдало 200-300 људи, док је Јакоб Финци, који је исти посао радио само 10 дана (у зиму 1941/42, али не знамо тачно ког месеца), за осам дана покопао око 3.000 убијених.³

Сведоци Хинко Штајнер (Steiner) и Егон Бергер тврде да су од децембра 1941. до краја фебруара 1942. године пристизали транспорти похапшених Срба из Срема, Славоније и Босне у којима је било од 100, па понекад и до 3.000 људи, и сви су они убијени на великој ледини у близини Велике Кошутарице. За њихово покопавање било је задужено 80 логораша, а једини преживели од њих је Егон Бергер. Он тврди да је те зиме побијено око 50.000 људи. У овом случају за горњу границу може се узети наведени број, а за доњу од 200 до 300 жртава дневно, како је Бергер изнео у ранијем сведочењу. Значи, у периоду од децембра 1941. до фебруара 1942. године страдало је од 18.000 до 27.000 људи, а у децембру од 6.200 до 9.300 људи.⁴

На крају ћемо навести веома значајан извор, а то је списак логораша крајем 1941, који је начинио Исидор Леви. У њему је пописано 1.189 логораша, а од тог броја умрло је 362 заточеника.⁵

1 А. Милетић, *н. д.*, стр. 217.

2 *Исто*, стр. 324-325.

3 *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 23-25.

4 *Исто*, стр. 43-44.

5 А. Милетић, *н. д.*, стр. 117-142; М. Першен, *н. д.*, стр. 153; Иако Милетић каже да је овај документ из 1941. године, несумњиво је да је он настао најраније, следеће, 1942. године, јер је за неколицину логораша наведено да су умрли те године. Першен напомиње да је списак пронађен у самом логору 1945. године. Код Першена наилазимо на број од 270 умрлих и убијених, јер он сматра да се у обзир могу узети логораша код којих је стриктно наведено да су умрли или убијени, док ми сматрамо да је страдао

Табела 5
Број жртава масовних злочина у Циглани

Злочин	датум	број жртава
Убиство групе Срба из Карловца	око 28. новембра	140–180
Убиство због покушаја бекства Срба сељака из Трнове	око 20. новембра	40–200
Убиство групе Срба	21. новембар	60
Убиство првих логораша (Егон Бергер)	21. новембар	684
Убиство Срба из Славонске Пожеге	крај новембра	60
Убиство групе Срба (Драго Свјетличих)	8. децембар	85–95
Убиство групе Срба (Драго Свјетличих)	12. децембар	86
Убиство Срба из Сарајева (Драго Свјетличих)	15. децембар	80
Убиство Срба сељака из Шида (Егон Бергер)	середина децембра	200
Убиство због Бранка Ћујића	20–24. децембар	26–31
Убиство групе Јевреја (Ђорђе Милиша)	24–30. децембар	160–170
Бадњак	24. децембар	60–500
Божић	25. децембар	27–100
Убиство групе Срба	26. децембар	60
Убиство групе Срба	27. децембар	75
Убиство групе Јевреја	27. децембар	5
Убиство болесних Срба	26–30. децембар	113–130
Убиство групе Срба и Јевреја	31. децембар	156
Убиство српских свештеника	новембар или децембар	5
Ђаково	нема података	1.200
Исидор Леви	нема података	362
Адолф Фридрих	децембар	23
Алебрто Маестро	нема података	500
Укупно		4.207–4.962

свако поред чијег имена је убележен датум.

Табела 6
Број жртава у Циглани према процени логораша

Стево Симић	180–1.500
Егон Бергер	6.200–9.300
Јакоб Финци	минимум 3.000

Логори Кожара и Стара Градишка

Прво помињање логора Кожара налазимо код Адолфа Фридриха који је ту пребачен 19. децембра 1941. године. „То је био један огромни магацин, гдје су били смјештени постолари и кројачи. Њима је било много боље него у другим логорима. Било их је свега 170, а имали су бољу храну и пола круха на дан.“¹ У осталим изворима налазимо да је тај логор формиран у јануару 1942. године.

Иако Стара Градишка улази у састав система концентрационог логора Јасеновац, током 1941. године тамо званично није био успостављен концентрациони логор, већ је постојао, да тако кажемо, обичан затвор. Логор је званично основан тек 19. фебруара 1942. године, Законом одредбом о укидању Казнионице и завода за присилни рад и успостављањем вишенаменог концентрационог логора.² Међутим, постоје подаци да је већ у мају 1941. године ту било заточено 99 људи из Босанске Градишке, Нове Градишке и Славонског Брода.³

Ђуро Медић истиче да је крајем априла или почетком маја ухапшена група од 28 Срба из Славонског Брода, који су после задржавања у притвору, „осуђени на затвор од 1 до 6 месеци и отпремљени у Стару Градишку“. После истека „казне“ пуштени су на слободу, осим тројице, који су одведени у Јасеновац и тамо касније убијени.⁴

Вукашин Жегарац је ухапшен у Новој Градишки и био је у групи од 40 Срба који су после „пресуде“ спроведени у Стару Градишку. Део њих је ослобођен, а остали који нису пристали да прими римокатоличку веру су задржани. У тој групи је био и Жегарац који са друговима (укупно 24 Србина), остаје у Старој Градишки до 24. септембра, када бивају

¹ Сећања Јевреја., стр. 37.

² Nataša Mataušić, *Jasenovac 1941.-1945. Logor smrti i radni logor*, Jasenovac–Zagreb 2003, стр. 99.

³ М. Першен, *н. д.*, стр. 234.

⁴ А. Милетић, *н. д.*, стр. 229-230.

премештени у Јасеновац, тачније Брочице. У Старој Градишки тада смештају избеглице Хрвати, око 1.500–2.000 жена и деце из Доњег Лапца који су „побегли испред четника“.¹

Праву функцију концентрационог логора Стара Градишка добија у децембру 1941. године. Ту су 13. децембра спроведени 37 загребачких масона и петорица хрватских политичара (дакле, укупно 42 људи), док су политички и остали кажњеници који су се претходно ту налазили, премештени у затвор у Сремској Митровици.

На Божић, 25. децембра 1941. године у Старој Градишки је основан женски логор. Тада долази прва група жена из логора у Копривници, а убрзо и друга група од 50 жена из загребачког затвора.² На основу изнетих података може се закључити да је крајем 1941. године у Старој Градишки било најмање око 100 заточеника оба пола. За 1941. годину не постоје подаци да су унутар тог логора вршена убиства, али треба напоменути да је Наташа Матаушић, користећи непотпун попис жртава рата из 1964. године, навела податак о 340 жртава у Старој Градишки.³ За сада није могуће установити да ли су то биле жртве из самог логора или из ширег подручја насељеног места Стара Градишка, па због тога тај податак нисмо узели у разматрање.

Закључак

Сећања, записи, мемоари, дневници и слична грађа се у историјској науци сматрају прилично непоузданим изворима. Такви извори морају се подробно проверавати и упоређивати како са званичним документима различите провенијенције (државних власти и институција разних нивоа и са различитих државно-правних територија), тако и са штампом и другим изворима, као и међусобно, не би ли се на тај начин дошло до што веродостојнијег закључка. Према поменутим изворима треба задржати одређени степен неповерења, али се ни у ком случају не могу потпуно одбацити, посебно у истраживањима као што је ово, када су такви појединачни записи скоро једини извор.

У истраживање нису ушла сведочења које смо у старту проценили као нереална, јер би тако наше истраживање изгубило смисао, пошто би за претпостављени максимални број жртава морала бити узета бројка

1 Исто, стр. 221-222.

2 Ђ. Милиша, н. д., стр. 177, 183-188; *Koncentracioni logori. Dokumenti ustaškog terora*, (Crna Lokva Kordun), 1944 (repr. Jasenovac, s. a.), str. 101.

3 Н. Матаушић, н. д., стр. 99.

од неколико десетина хиљада људи, што би дезавуисало многа аутентична сведочења и реалне процене путем којих смо покушали да дођемо до барем приближно веродостојног резултата. Примера ради, тако Саломон-Моника Мусафија наводи да је страдало „дневно и по 100 људи, Јевреја и Срба, без разлике“¹, а Ешреф Бадњевић тврди да је до његовог доласка у логор (10. децембра), „дакле од прилике за три мјесеца, било поубијано преко стотину тисућа људи“. Нисмо узели у разматрања ни појединачне злочине које овај заточеник наводи. Према његовим речима, у том периоду (крајем децембра 1941. и почетком јануара 1942. године) свакодневно је било убијано по 100, 200 или 300 људи.² Коначно, Егон Бергер, на пример, помиње да је у октобру и новембру убијено 20.000, а до краја децембра 40.000 људи.³

Када говоримо о броју жртава у систему логора Јасеновац, делује нам логично да бисмо највише поверења могли имати у изјаве сведока масовних злочина. Према тим сведочењима, у току 1941. године убијено је између 5.169 и 6.142 заточеника. Иако смо се трудили да анализом сведочења о масовним злочинима избегнемо понављања и преклапања, свесни смо тога да је немогуће искључити извесну грешку, и да у појединим случајевима и наведени минимални број не одговара стварности, али оправдано сматрамо да смо се у овом истраживању приближили највероватнијем броју жртава.

Приликом анализе процена сведока о томе колики је био број жртава у назначеном периоду, вероватноћа грешке је и већа. О томе говори и распон минималног и максималног броја који, кад саберемо процене за жртве у логорима Крапје и Брочице, уз број заточеника који су страдали приликом њихове ликвидације и процену за Циглану, износи од 2.225 до 17.275, односно 19.900 људи. Стваран број је по свој прилици негде између.

Чланови Земаљске комисије Хрватске за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача проценили су да је у Крапју и Брочицама страдало 8.000 заточеника.⁴

У Поименичном попису жртава Концентрацијског логора Јасеновац, који се може видети и на сајту Спомен-подручја Јасеновац, наведен је број од 10.462 жртве за 1941. годину.⁵ Наташа Матаушић, позивајући

1 Сећања Јевреја..., стр. 23

2 Концентрациони логори..., н. д., стр. 27-41.

3 Е. Бергер, н. д., стр. 39.

4 Злочини у логору Јасеновац, стр. 42.

5 *Spomen područje Jasenovac*, <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6284>

се на непотпун попис жртава рата из 1964. године, износи податак о 10.522 жртве (Јасеновац – 10.182 и Стара Градишка – 340).¹ Те процене смо третирали у оквиру нашег истраживања и склони смо да их прихватимо као најверодостојније. Томе у прилог говори и податак до којег смо дошли – да је максималан број логораша у свим логорима у 1941. години био најмање око 11.270 људи (8.500 у Крапју и Брочицама, 2.500 у Циглани, 170 у Кожари и 100 у Старој Градишки). Сви они су, осим неколицине који су преживели пробој у априлу 1945. године, убијени или умрли, већина 1941, а остали углавном следеће 1942. године.

Бројеви жртава масовних злочина и бројеви жртава изнетих у процени логораша до којих смо дошли у истраживању не могу се сабирати, јер се једни садрже у другима и међусобно се преклапају. Сматрамо да само у датим минималним и максималним бројевима ваља тражити стварни број жртава логораша за 1941. годину. Сматрамо да вредност нашег рада треба потражити у чињеници да смо те границе успоставили и на тај начин дали квалитетан оквир будућим истраживањима, односно задатак онима који би из тог оквира могли да дођу до још веродостојнијих података.

Табела 7
Сумарни резултати²

Табеле	датум	број
Број логораша у Крапју и Брочицама	крај августа–половина новембра	4.000/5.400–5.000/8.500
Број жртава у Крапју и Брочицама према процени логораша	крај августа–половина новембра	860–5.750
Број жртава масовних злочина у Крапју и Брочицама	19. август–половина новембра	962–1.180

(20. 03. 2016).

1 Н. Матаушић, *н. д.*, стр. 59.

2 За број логораша у Крапју и Брочицама видети образложење на стр. 184. Због тога смо дали и два могућа максимална броја жртава приликом ликвидација логора Крапја и Брочица, јер је сведочанство Боже Шварца непоуздано. Минимални број жртава који се помиње приликом ликвидације логора Крапје и Брочице је 200, али се он односи само на Крапје, док смо ми узели у обзир минималан број жртава до којег смо дошли разматрајући податке и за Крапје и за Брочице.

Број жртава приликом ликвидације логора Крапје и Брочице	половина новембра	1.185–2.225/4.850
Број жртава масовних злочина у Циглани	новембар–децембар	4.207–4.962
Број жртава у Циглани према процени логораша	новембар–децембар	180-9.300

Резиме

Проблематика броја жртава у систему концентрационог логора Јасеновац представља предмет полемика, па и сукоба, иако је од времена завршетка Другог светског рата прошло више од седамдесет година. На основу изјава логораша који су преживели систем логора Јасеновац дат је оквир у коме треба тражити највероватнији број жртава. Подсетимо, посебно смо наводили колико је било логораша у одређеном временском периоду за све логоре система Јасеновац, затим број жртава масовних злочина на основу изјава сведока у логорима Крапје, Брочице и Циглана, као и њихове процене броја жртава у тим стратиштима. У закључку је, као што је видљиво, дат минималан и максималан број жртава масовних злочина (између 5.169 и 6.142), као и процена логораша о броју убијених до краја 1941. године (од 2.225 до 17.275, односно 19.900 људи).

Summary

A Contribution to the Study of a Number of Victims in the System of Jasenovac Concentration Camps in 1941

Although the Second World War has ended more than seventy years ago, the number of victims in the Jasenovac camp system, still remains a subject of controversy and confrontations. Testimonies of Jasenovac survivors provided a framework within which the most probable number of victims is to be sought. The number of prisoners during particular period in all camps of the Jasenovac system has been figured out, as well as the number of victims of every single mass execution, based on the testimonies of witnesses from the camps of Krapje, Bročice and Ciglana, and their estimates of the total number of the victims in these camps. The conclusion offers minimal and maximal number of victims of all executions (between 5169 and 6142), as well as the survivors' estimates of total number of the executed until the end of 1941 (between 2225 to 17275 or 19900).

Литература

- Egon Berger, *44 mjeseca u Jasenovcu*, Zagreb 1966.
Zločini u logoru Jasenovac, Zagreb 1946.
Jasenovački logor. Iskazi zatočenika koji su pobjegli iz logora, S. 1. 1942. reprint, Jasenovac 1980.
Koncentracioni logori. Dokumenti ustaškog terora, (Crna Lokva,

Kordun) 1944. (repr. Jasenovac, s. a.)

Nataša Mataušić, *Jasenovac 1941–1945. Logor smrti i radni logor*, Jasenovac–Zagreb 2003.

Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945*, Knjiga I, Beograd 1986.

Đorđe Miliša, *U mučilištu – paklu Jasenovac*, Zagreb 1945.

Mirko Peršen, *Ustaški logori*, Zagreb 1990.

Sećanja Jevreja na logor Jasenovac, Beograd 1985.

Драго Х. Чолаковић, *Јасеновац, 21 VIII 1941–31 III 1942*, Сарајево 1948.

CIP - Каталогизација у публикацији -
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ГОДИШЊАК за истраживање геноцида / за издаваче Вељко
Ђурић Мишина, Славољуб Јовановић. - 2015, св. 7- , - Београд : Музеј
жртва геноцида ; Крагујевац : Спомен музеј “21. Октобар”, 2015 -
(Горњи Милановац : Графопрент). - 24 cm

Годишње. - Је наставак: Годишњак Музеја жртва геноцида = ISSN 2406-2898
ISSN 2406-2901 = Годишњак за истраживање геноцида
COBISS.SR-ID 215545868